

TATJANA JOSIPOVIĆ

ZAŠTITA TEMELJNIH PRAVA U PRIVATNOM PRAVU EUROPSKE UNIJE

U članku se razmatraju i komentiraju instrumenti zaštite temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima koji spadaju u područje primjene prava Unije. Posebna se pozornost posvećuje utjecaju zaštite temeljnih prava Unije na privatnu autonomiju i slobodu ugovaranja u privatnopravnim odnosima ovisno o tome da li se temeljna prava štite temeljem nacionalnog prava usklađenog s pravom Unije ili temeljem horizontalnih izravnih učinaka Povelje ili općih načela. Cilj rada je utvrditi kojom se metodom u privatnopravnim odnosima može uspostaviti optimalna ravnoteža između zaštite temeljnih prava Unije i načela privatne autonomije i slobode ugovaranja uređenog nacionalnim pravom država članica. Autor se zalaže za zaštitu temeljnih prava u privatnopravnim odnosima primjenom odgovarajućih mjera kojima se ostvaruju posredni horizontalni učinci odredbi prava Unije o temeljnim pravima. Radi se o nacionalnim mjerama kojima se tumačenjem i primjenom nacionalnog prava sukladno pravu Unije u privatnopravnim odnosima također može osigurati odgovarajuća zaštita temeljnih prava.

Ključne riječi: temeljna prava, horizontalni izravni učinci, posredni horizontalni učinci, zabrana diskriminacije, privatno pravo Europske unije

Prof. dr. sc. Tatjana Josipović, redovna profesorica na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, e-mail: tatjana.josipovic@pravo.hr.

U V O D

U pravu Europske unije temeljna prava uživaju posebnu zaštitu.¹ Povelja Europske unije o temeljnim pravima (dalje: Povelja)² ima istu obvezujuću pravnu snagu kao i drugi primarni izvori prava Unije, tj. Ugovor o Europskoj uniji/UEU³ i Ugovor o funkcioniranju Europske unije/UFEU⁴ (dalje: Ugovori)⁵. U čl. 6/1 Ugovora o Europskoj uniji izričito je propisano da Unija priznaje prava, slobode i načela određena Poveljom Europske Unije o temeljnim pravima. Primarnim pravom Unije izričito je propisano i da se temeljna prava, kako su zajamčena Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i kako proizlaze iz ustavnih tradicija država članica, smatraju općim načelima prava Unije (čl. 6/3. UEU). Ta opća načela također imaju istu obvezujuću pravnu snagu kao i ostali primarni izvori prava Unije. Na važnost zaštite temeljnih prava i sloboda u pravu Unije ukazuje se i u brojnim drugim odredbama primarnog prava Unije.⁶

Zaštita temeljnih prava uređena primarnim pravom Unije dolazi do izražaja i u privatnopravnim odnosima uređenim pravom Europske unije. S jedne strane, na to upućuju odredbe iz čl. 6. UEU o Povelji i općim načelima koje se primjenjuju na sve pravne odnose uređene pravom Unije, uključujući i privatnopravne odnose, a to potvrđuju i brojni sekundarni pravni akti Unije koji uređuju zaštitu određenih temeljnih prava neovisno o tome da li se radi o privatnom ili javnom sektoru. S druge strane, i iz prakse Suda Europske unije (dalje: Sud EU) proizlazi da se i prilikom uređenja privatnopravnih odnosa u pravu Unije mora voditi računa o zaštiti temeljnih prava. Sud EU je u velikom broju odluka tumačio pojedine odredbe Povelje i opća načela u kontekstu privatnopravnih odnosa. Zbog toga je u privatnom pravu Unije vrlo izražen trend konstitucionalizacije privatnoprav-

¹ U ovom se radu u sažetom i prerađenom obliku prikazuju rezultati opsežnog istraživanja primjene prava Unije, a u okviru toga i primjene Povelje EU o temeljnim pravima i općih načela prava Unije, na privatnopravne odnose koji su detaljno prikazani, analizirani i komentirani u knjizi Tatjana Josipović, *Privatno pravo Europske unije – opći dio*, Narodne novine, Zagreb, 2020.

² Službeni list EU (dalje: Sl.l. EU) C 202, 7.6.2016, s. 389–405.

³ Sl.l. EU C 202, 7.6.2016, s. 1–46.

⁴ Sl.l. EU C 202, 7.6.2016, s. 47–388.

⁵ U čl. 51/1 Povelje izričito je propisano da se odredbe Povelje odnose na institucije, tijela, urede i agencije Unije, te na države članice kad provode pravo Unije. Prilikom primjene prava Unije oni moraju poštovati temeljna prava i načela uređena Poveljom te promicati njihovu primjenu. U čl. 52/1 Povelje izričito je propisano da svako ograničenje prilikom ostvarivanja prava i sloboda priznatih Poveljom mora biti predviđeno zakonom, da se, pritom, mora poštovati bit tih prava i sloboda, te da ograničenja moraju biti u skladu s načelom proporcionalnosti.

⁶ V. npr. čl. 2., čl. 3/3/reč.3. Sl.l. EU.

nih odnosa. Koncept zaštite temeljnih prava u pravu Unije značajno utječe i na uređenje određenih privatnopravnih odnosa, a posebno na ostvarivanje privatne autonomije i slobode ugovaranja u privatnopravnim odnosima.⁷ Tradicionalni koncept privatne autonomije i slobode ugovaranja razvijen u nacionalnim privatnopravnim porecima prilagođen je u privatnom pravu Unije naglašenim zahtjevima u pravu Unije za efikasnom zaštitom temeljnih prava u privatnopravnim odnosima. U nekim se slučajevima u pravu Unije zbog zaštite temeljnih prava privatna autonomija i sloboda ugovaranja ostvaruju u ograničenom opsegu kako bi se osiguralo ostvarivanje socijalnih prava (čl. 3/3/reč.2. UEU), razvoj socijalnog tržišnog gospodarstva (čl. 3/2/rel.1. UEU), socijalna pravda u privatnopravnim odnosima. U nekim slučajevima se uređuju posebni pravni instrumenti za zaštitu pojedinaca čija su temeljna prava povrijeđena u određenim privatnopravnim odnosima. Glavni razlog za takav pristup uređenju i zaštiti temeljnih prava u privatnopravnim odnosima jeste važnost zaštite temeljnih prava za ostvarivanje ciljeva Unije. Zaštita temeljnih prava u kontekstu uspostave unutarnjeg tržišta predstavlja ustavnopravni okvir za uspostavu i funkcioniranje unutarnjeg tržišta.⁸ S obzirom na to da je uređenje unutarnjeg tržišta u pravu Unije determinirano i različitim javnim interesima Unije, a ne samo privatnopravnim interesima sudionika na unutarnjem tržištu, europski standardi zaštite temeljnih prava svojevrsni su korektiv za uređenje pravnih odnosa na unutarnjem tržištu. U tom smislu zaštita temeljenih prava u pravu Unije determinira i uređenje pojedinih privatnopravnih odnosa kako sekundarnim pravnim aktima Unije⁹ tako i u nacionalnom privatnom pravu. Sekundarni akti Unije koji uređuju pojedine privatnopravne odnose moraju biti u skladu sa zahtjevima zaštite temeljnih prava Unije.¹⁰ Sekundarni akti Unije moraju se tumačiti sukladno primarnom pravu

⁷ V. Hans-Wolfgang Micklitz, "Introduction", *Constitutionalization of European Private Law*, (ur. H.W. Micklitz), Oxford, 2014, 5.

⁸ V. Stephen Weatherill, "The internal market and EU Fundamental rights", *Research handbook on EU Law and Human Rights*, (ur. Sionaidh Douglas-Scott, Nicholas Hatzis), Cheltenham, 2017, 365.

⁹ Npr. na području radnog prava, prava zaštite osobnih podataka, antidiskriminacijskog prava, zaštite potrošača, transportnog prava i sl.

¹⁰ U slučaju povrede temeljnih prava sekundarnim aktima Unije koji uređuju privatnopravne odnose sudska kontrola u pogledu usklađenosti sa zahtjevima zaštite temeljnih prava moguća je temeljem više odredbi UFEU. Npr. čl. 263. UFEU propisuje da Sud EU ispituje zakonitost akata Unije, a u okviru toga i usklađenost s temeljnim pravima. Temeljem čl. 263. UEU moguće je osporavati valjanost akta Unije zbog toga što nadležne institucije i tijela Unije prilikom njihovog donošenja ili provedbe nisu uvažavala temeljna prava Unije npr. uređenjem neosnovanog i/ili neproporcionalnog ograničenja temeljnog prava. Povreda temeljnog prava iz općeg načela prava Unije ili iz odredbe Povelje u smislu čl. 263/2 UFEU smatra se, naime, povredom pravnog pravila koji se odno-

Unije, a to uključuje i obvezu tumačenja sekundarnih pravnih akata Unije sukladno odredbama o temeljnim pravima Unije.¹¹ Smatra se da upravo uvažavanje temeljnih prava prilikom tumačenja sekundarnih pravnih akata može otkloniti ili ublažiti socijalne deficite koji u pogledu zaštite temeljnih prava proizlaze iz neodređenosti ili nepotpunosti određenih odredbi sekundarnih pravnih akata.¹² Isto tako i nacionalno pravo kad se primjenjuje u područjima na koje se odnosi pravo Unije mora biti usklađeno s temeljnim pravima Unije i standardima njihove zaštite, te se mora, u granicama u kojima je to dopušteno nacionalnim pravom, tumačiti sukladno odredbama primarnog prava Unije o temeljnim pravima.¹³ Tada se koncept i sadržaj temeljnih prava iz prava Unije moraju tumačiti autonomno i uz uvažavanje ciljeva i politika Unije i standarda Unije u zaštiti tih prava, te ustavnih vrijednosti država članica iz kojih su ta temeljna prava proizašla, a ne na način kako se ta temeljna prava tumače u okviru nacionalnog pravnog poretka.¹⁴

Specifičan europski pristup zaštite temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije dovodi do toga da se u određenim slučajevima

si na primjenu Ugovora. Čl. 267/1/b UFEU propisuje nadležnost Suda da odlučuje o prethodnim pitanjima koja se tiču valjanosti i tumačenja akata Unije. Temeljem čl. 267/1/b UFEU moguće je u postupku povodom prethodnog pitanja postaviti pitanje valjanosti akta Unije zbog povrede temeljnog prava priznatog pravom Unije.

¹¹ V. Koen Lenaerts, José Gutiérrez-Fons, "To say what the law on the EU: methods of interpretation and the European Court of Justice", *The Columbia Journal of European Law*, No. 2, Vol. 20, 2014, 20; Bernhard Wegener, "Kom.Art. 19. EUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. Christian Calliess, Matthias Ruffert), München, 2016, 313–314; Stefan Leible, Ronny Domröse, "Interpretation in conformity with primary law", *European Legal Methodology*, (ur. Karl Riesenhuber), Cambridge, 2017, 176; Thomas Oppermann, Claus Dieter Classen, Martin Nettesheim, *Europarecht*, München, 2014, 142; Robert Schütze, "Direct effects and indirect effects of Union law", *Oxford Principles of European Union Law*, (ur. R. Schütze, Takis Tridimas), Vol. 1, Oxford, 2018, 292–293; Jörg Gundel, "Kom. Art. 288 AEUV", *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur. Matthias Pechstein, Carsten Nowak, Ulrich Häde), Band, IV, Tübingen, 2017, 869.

¹² V. H.W. Micklitz, op. cit., 21.

¹³ V. S. Leible, R. Domröse, op. cit., 194. Takva obveza za nacionalne sudove proizlazi iz čl. 4/3 UEU o načelu lojalne suradnje kojim je propisano da države članice poduzimaju sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale ispunjavanje obveza koje za njih proizlaze iz Ugovora ili akata institucija Unije. Obveza tumačenja nacionalnog prava sukladno temeljnim pravima Unije vrijedi za nacionalnih mjere kojima je provedeno usklađivanje s pravom Unije (npr. nacionalni propis kojim je transponirana direktiva), ali i za druge nacionalne propise koji se primjenjuju na privatnopravne odnose koji spadaju u područje primjene prava Unije. V. Takis Tridimas, *The General Principles of EU Law*, Oxford, 2006, 29; Koen Lenaerts, José Gutiérrez-Fons, *The constitutional allocation of powers and general principles of EU Law*, CMLR, 2010, 1636, 1638; Anthony Arnull, "What is a General Principle of EU Law?", *Prohibition of abuse of law*, (ur. Rita de la Féria, Stefan Vogenauer), Oxford, 2011, 12.

¹⁴ V. K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, op. cit., 1663; T. Tridimas, op. cit., 339,341.

pojedinaac u privatnopravnim odnosima može radi zaštite svog temeljnog prava izravno pozvati na učinke odredbe Povelje ili općeg načela koji se odnose na određeno temeljno pravo. Zbog zahtjeva za zaštitom temeljnih prava, u takvim slučajevima za druge pojedince koji sudjeluju u privatnopravnom odnosu izravno temeljem odredbi Povelje ili općih načela nastaju određene obveze koje utječu na valjanost ispunjenja ugovornih obveza i na sadržaj privatnopravnog odnosa. U nekim, pak, privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije dolazi i do svojevrsnog konflikta između više temeljnih prava ili između temeljnih prava i prava proizašlih iz tržišnih sloboda uređenih primarnim pravom Unije¹⁵ priznatih pojedinim sudionicima u privatnopravnim odnosima. Tada će biti potrebno u privatnopravnom odnosu uspostaviti odgovarajuću ravnotežu u zaštiti međusobno suprotstavljenih subjektivnih privatnih prava proizašlih iz odredbi istog ranga vodeći računa o opravdanosti i proporcionalnosti međusobnih ograničenja priznatih subjektivnih prava.¹⁶

Zaštita temeljenih prava u privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije ostvaruje se različitim instrumentima na različite načine i s različitim područjem primjene. S jedne strane, u čl. 6. UEU zaštita temeljnih prava priznata je u okviru primarnog prava Unije. Iz odredbi UFEU proizlazi i da je u pravu Unije zabranjena diskriminacija na temelju spola, rasnog ili etničkog podrijetla, vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili sporne orijentacije (čl. 19/1 UFEU), te je uređeno načelo o jednakim plaćama muškaraca i žena za jednak rad ili za rad jednake vrijednosti (čl. 157/1 UFEU). Sve su te odredbe UFEU povezane s odredbama Povelje o zabrani diskriminacije po bilo kojoj osnovi (čl. 21), o garanciji jednakosti žena i muškaraca u svim područjima uključujući i zapošljavanje, rad i plaću (čl. 23), te s općim načelima prava Unije iz kojih također proizlaze zabrane diskriminacije koje vrijede u području primjene prava Unije.¹⁷ U slučajevima kad je nacionalno privatno pravo suprotno odredbama primarnog prava Unije o zaštiti temeljnih prava, temeljem načela nadređenosti prava Unije prednost u primje-

¹⁵ Tržišnim slobodama u pravu Unije smatraju se sloboda kretanja robe, sloboda kretanja radnika, sloboda pružanja usluga, sloboda poslovnog nastana, sloboda kretanja kapitala (čl. 28–32, 45–66 UFEU).

¹⁶ V. K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, op. cit., 1663; T. Tridimas, op. cit., 299, 337; Alan Dashwood, Michael Dougan, Barry J. Rodger, Derrick Wyatt, *Wyatt and Dashwood's European Union Law*, Oxford, 2011, 349; Antonio Tizzano, "The Role of the ECJ in the Protection of Fundamental Rights", *Continuity and Change in EU Law*, (ur. A. Arnull, Piet Eeckhout, T. Tridimas), Oxford, 2008, 130.

¹⁷ V. Stefan Leible, "Prinzipien und Konzepte des Diskriminierungsschutzes im Europäischen Privatrecht", *Non-Discrimination in European Private Law*, (ur. Reiner Schulze), Tübingen, 2011, 33–35.

ni imaju odredbe primarnog prava Unije. S druge strane, zaštita temeljnih prava provodi se i na temelju brojnih sekundarnih akata Unije (direktiva i uredbi). Nadležna tijela Unije donijela su čitav niz direktiva radi suzbijanja diskriminacije usklađivanjem pravnih poredaka država članica ili radi zaštite određenih temeljnih prava u različitim pravnim područjima. O zaštiti temeljnih prava mora se, također, voditi računa i prilikom donošenja svih drugih sekundarnih pravnih akata Unije kojima se uređuju privatnopravni odnosi.¹⁸ Naposljetku, na obvezu efikasne zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima ukazuje i praksa Suda Europske unije. Iz prakse Suda EU proizlaze važna pravila o načinu i opsegu zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima, posebno u slučajevima kad države članice nisu pravilno ili pravovremeno transponirale direktive kojima se, između ostalog, osigurava i zaštita temeljnih prava u privatnopravnim odnosima. U takvim slučajevima Sud EU priznaje odredbama Povelje ili općim načelima o temeljnim pravima tzv. horizontalne izravne učinke na koje se mogu pozvati pojedinci prilikom zaštite svojih subjektivnih prava u privatnopravnim odnosima.

U tekstu se razmatraju i komentiraju instrumenti zaštite temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima koji spadaju u područje primjene prava Unije. Posebna se pozornost posvećuje utjecaju zaštite temeljnih prava Unije na privatnu autonomiju i slobodu ugovaranja u privatnopravnim odnosima ovisno o tome da li se temeljna prava štite temeljem nacionalnog prava usklađenog s pravom Unije ili temeljem izravnih učinaka Povelje ili općih načela. Cilj je analize utvrditi kojom se metodom u privatnopravnim odnosima može uspostaviti optimalna ravnoteža između zaštite temeljnih prava Unije i načela privatne autonomije i slobode ugovaranja uređenog nacionalnim pravom država članica.

ZAŠTITA TEMELJENIH PRAVA U PRIVATNOPRAVNIM ODNOSIMA U SEKUNDARNIM PRAVNIM AKTIMA UNIJE

Prilikom uređenja privatnopravnih odnosa u pravu Unije posebno se mora voditi računa o načelu zabrane diskriminacije. Zabrana diskriminacije smatra se

¹⁸ Sekundarni akti Unije koji uređuju privatnopravne odnose koji nisu u skladu s načelom zabrane diskriminacije i jednakog postupanja smatrat će se nevaljanim. V. npr. presudu od 1. ožujka 2011., *Test-Achats i dr.*, C-236/09, ECLI:EU:C:2011:100 u kojoj je Sud smatrao da je nevaljan čl. 5/2 Direktive 2004/113/EZ o provedbi načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pristupu i nabavi robe, odnosno pružanju usluga kojom je uređena mogućnost derogacije od jednakog postupanja prema muškarcima i ženama prilikom sklapanja ugovora o osiguranju. Sud je smatrao da ta odredba nije u skladu s čl. 21. i 23. Povelje o općoj zabrani diskriminacije odnosno o ravnopravnosti žena i muškaraca.

u pravu Unije jednim od konstitutivnih elemenata privatnog prava Unije.^{19 20} Ona daje privatnom pravu Unije specifičnu socijalnu komponentu važnu za uređenje privatnopravnih odnosa na unutarnjem tržištu. Zabranu diskriminacije radi zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima treba tumačiti autonomno u kontekstu ciljeva koji se u pravu Unije njezinom primjenom trebaju osigurati.

Učinci primjene zabrane diskriminacije radi zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima koji se osnivaju na unutarnjem tržištu sastoje se u tome da za jednu stranu u privatnopravnom odnosu nastaje subjektivno pravo na nediskriminatorno postupanje u okviru određenog privatnopravnog odnosa dok za drugu stranu nastaje obveza na nediskriminatorno postupanje prema drugoj strani (npr. neovisno o njezinoj dobi, spolu, vjeri i sl.). U konačnici je zbog toga, barem za jednu stranu u privatnopravnom odnosu, ograničena privatna autonomija i sloboda ugovaranja prilikom osnivanja, realizacije i prestanka privatnopravnih odnosa.²¹ Obveza nediskriminatornog postupanja u okviru privatnopravnog odnosa može se u konačnici sastojati u obvezi sklapanja ugovora, obvezi sklapanja ugovora određenog sadržaja, preuzimanju određenih obveza, obvezi naknade štete, sklapanju ugovora određenog trajanja, nemogućnosti raskida ugovora, ograničavanju prava na raskid ugovora i sl. Stoga je ključno pitanje prilikom uređenja zabrane diskriminacije u privatnopravnim odnosima u pravu Unije kako uspostaviti odgovarajuću ravnotežu između zaštite pojedinaca od diskriminacije u privatnopravnim odnosima i ostvarivanja privatne autonomije i slobode ugovaranja. Ograničenja privatne autonomije i slobode ugovaranja proizašla iz zabrane diskriminacije mogu se, naime, opravdati interesima Unije u vezi uspostave i funkcioniranja unutarnjeg tržišta i ostvarivanja tržišnih sloboda u korist drugih pojedinaca i/ili zaštitom temeljnih prava drugih pojedinaca kako bi im se osigurao pristup tržištu. Međutim, upravo su privatna autonomija i sloboda ugovaranja temelj efikasnog funkcioniranja unutarnjeg tržišta kojima se osigurava prekogranično sklapanje ugovora, promet robe, kapitala, prekogranično pružanje usluga. Zbog toga je zabrana diskriminacije u privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije opravdana samo onda kad je to zaista nužno za funkcioniranje unutarnjeg tržišta ili zaštitu temeljnih prava. Zabrana diskriminacije u pravu Unije ne vrijedi neograničeno i općenito za sve privatnopravne odnose.²² Ona u privatnopravnim odnosima vrijedi samo kad je to izričito uređeno pravom Unije i to samo za one privatnopravne odnose za koje je to izričito uređeno pravom Uni-

¹⁹ V. S. Leible, op. cit., 36, 51.

²⁰ V. Bettina Heiderhoff, *Europäisches Privatrecht*, Heidelberg, 2016, 120.

²¹ V. Norbert Reich, *General Principles of EU Civil Law*, Cambridge, 2014, 87.

²² V. B. Heiderhoff, op. cit., 123.

je. Međutim, s obzirom da se radi o privatnopravnim odnosima koji nastaju prilikom ostvarivanja tržišnih sloboda tj. najčešće o ugovornim odnosima važnim za funkcioniranje unutarnjeg tržišta kao što su zapošljavanje, prodaja robe i usluge, u konačnici je ipak značajan broj privatnopravnih odnosa podvrgnut zabrani diskriminacije i primjeni načela jednakog postupanja.²³

U privatnopravnim odnosima zabrana diskriminacije temeljem spola, dobi, vjeri i dr. najčešće je konkretizirana u tzv. antidiskriminacijskim direktivama koje obvezuju države članice da svoje nacionalno pravo usklade s pravilima o zabrani diskriminacije i načelom jednakog postupanja, u direktivama koje uređuju pružanje javnih i univerzalnih usluga kao što su npr. isporuka različitih oblika energija, poštanske usluge, elektroničke komunikacije, audivizualne usluge, transport, te u uredbama koje uređuju različite vrste transporta.²⁴ Uvijek se radi o kognitivnim odredbama čiju primjenu stranke ne mogu isključiti i čiji je cilj da se osigura jednaki i nediskriminatorni pristup tržištu rada, usluga i robe. Slijedom toga se u javnom, ali i u privatnom sektoru, zabranjuje diskriminacija u vezi sa zapošljavanjem i u vezi s prodajom robe i pružanjem usluga, prilikom pristupa univerzalnim i javnim uslugama, sklapanja ugovora o osiguranju, ugovora o prijevozu i sl. S druge se strane, zahtijeva se jednako postupanje u pristupu i nabavi robe odnosno pružanju usluga neovisno o spolu, rasnom ili etničkom porijeklu. Pritom su zabrana diskriminacije i zahtjev za jednakim postupanjem prošireni i na privatnopravne odnose.²⁵ Obveza nediskriminatornog postupanja prema drugoj ugovornoj strani na području zapošljavanja, socijalne zaštite, obrazovanja, prodaje robe, pružanja usluga, u području stanovanja, transporta, univerzalnih usluga vri-

²³ V. Karl Riesenhuber, *EU-Vertragsrecht*, Tübingen, 2013, 101, 102; B. Heiderhoff, op. cit., 120; N. Reich, op. cit., 74.

²⁴ V. N. Reich, op. cit, 81–84.

²⁵ V. npr. čl. 1,4,14. i dr. Direktive 2006/54/EZ o provedbi načela jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pitanjima zapošljavanja i rada (SL L 204, 26.7.2006., str. 23–36); čl. 3/1 Direktive 2000/78/EZ o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja (SL L 303, 2.12.2000., str. 16–22); čl. 3. Direktive 2000/43/EZ od 29. lipnja 2000. o provedbi načela jednakog postupanja prema osobama bez obzira na njihovo rasno ili etničko podrijetlo (SL L 180, 19.7.2000., str. 22–26); čl. 3/1 Direktive 2004/113/EZ o provedbi načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pristupu i nabavi robe, odnosno pružanju usluga (SL L 373, 21.12.2004., str. 37–43). Pritom se izričito uređuje da se ta Direktiva ne dovodi u pitanje slobodu pojedinca da odabere ugovornog partnera, ako se taj odabir pojedinca ne temelji na spolu ugovornog partnera (čl. 3/2). V. npr. Čl. 4. Uredbe (EU) br. 181/2011 o pravima putnika u autobusnom prijevozu (SL L 55, 28.2.2011., str. 1–12); Čl. 23./2 Uredbe (EZ) br. 1008/2008 o zajedničkim pravilima za obavljanje zračnog prijevoza u Zajednici (SL L 293, 31.10.2008., str. 3–20). V. npr. čl. 3/2 Direktive 2002/22/EZ o univerzalnoj usluzi i pravima korisnika u vezi s elektroničkim komunikacijskim mrežama i uslugama (SL L 108, 24.4.2002., str. 51–77)

jedi i za privatne poslodavce odnosno privatne osobe koje se bave pružanjem takvih usluga odnosno prodajom robe. Za te je osobe, u području primjene zabrane diskriminacije, ograničena sloboda ugovaranja. Za njih vrijedi obveza uvažavanja subjektivnog prava drugih pojedinaca na nediskriminatorno postupanje prilikom sklapanja ugovora u privatnopravnim odnosima na koje se odnose te direktive ili uredbe. Drugim riječima, u području primjene zabrane diskriminacije uređenog pojedinim sekundarnim aktom Unije ne bi bilo dopušteno odbiti sklapanje ugovora isključivo zbog spola, rasnog ili etničkog porijekla i dr. drugog pojedinca²⁶ niti bi bila dopuštena bilo kakva izravna ili neizravna diskriminacija u ugovornim odnosima, već bi postojala obveza sklapanja ugovora ako su za to ispunjene sve druge pretpostavke određene zakonom. Takvo se ograničenje slobode ugovaranja i privatne autonomije opravdava potrebom za efikasnim ostvarivanjem politika Unije i funkcioniranjem unutarnje tržišta na kojem bi korisnicima usluga, zaposlenicima, potrošačima trebalo osigurati slobodu izbora i pristupa uslugama, robi i zapošljavanju,²⁷ te odgovarajuća zaštita njihovih temeljnih prava.

Međutim, privatna autonomija i sloboda ugovaranja u svim su navedenim slučajevima ograničene na način kojim se osigurava odgovarajuća ravnoteža između zaštite temeljnih prava i slobode ugovaranja u pravu Unije. Prije svega, obveza nediskriminatornog postupanja nije obveza koja obvezuje sve pojedince u svim privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije.²⁸ Obveza nediskriminatornog postupanja u privatnopravnim odnosima uređena je samo za određene privatnopravne odnose u kojima se smatralo da je potrebno izravno zaštititi temeljna prava pojedinaca zabranom diskriminatornog postupanja i u kojima je sukladno primarnom pravu Unije bilo potrebno konkretizirati opću zabranu diskriminacije.²⁹ U tom je smislu zabrana diskriminacije uređena prvenstveno u privatnopravnim odnosima u kojima i inače postoji izraženija potreba za zaštitom socijalnih prava i interesa pojedinaca kao što su zapošljavanje, stanovanje, pristup univerzalnim uslugama i sl. No, niti u tim područjima zabrana diskriminacije u privatnopravnim odnosima nije apsolutna. U sekundarnim pravnim aktima koji

²⁶ V. S. Leible, op. cit., 29.

²⁷ V. Nobert Reich, "The Impact of the Non-Discrimination Principle on Private Autonomy", *The Involvement of EU Law in Private Law Relationships*, (ur. Dorota Leczykiewicz, S. Weatherill), Oxford, 2013, 269–270.

²⁸ V. npr. presudu od 15. listopada 2009., Audiolux SA, C-101/08, ECLI:EU:C:2009:626C101/08. V. više Jürgen Basedow, "General Principles of European Private Law and Interest Analysis – Some Reflections in the Light of Mangold and Audiolux", *European Review of Public Law*, Vol. 3–4, 2016, 336–338.

²⁹ V. N. Reich, op. cit., 74.

uređuju zabranu diskriminacije na isti način za javni i privatni sektor izričito su nekad određene i iznimke odnosno opravdani razlozi za isključenje zabrane diskriminacije.³⁰ Nadalje, ravnoteža u zaštiti pojedinaca od diskriminacije i u ostvarivanju slobode ugovaranja osigurava se u pravu Unije i specifičnim pristupom u uređenju posljedica povrede zabrane diskriminacije. U sekundarnim pravnim aktima Unije koji uređuju zabranu diskriminacije u privatnom sektoru tj. u privatnopravni odnosima nisu izričito uređene sankcije za postupanje protivno toj zabrani. Ne postoje npr. odredbe u pravu Unije koje bi izričito određivale da je zbog toga ugovor sklopljen protivno zabrani diskriminacije nevaljan niti je izričito pravom Unije propisana obveza privatnopravnog subjekta na sklapanje ugovora,³¹ Pravo Unije kao sankcije za povredu zabrane diskriminacije nekad samo propisuje obvezu naknade štete ili restitucije,³² a moguće je odrediti i javnopravne sankcije zbog povrede zabrane diskriminacije u privatnopravnim odnosima. Uređenje sankcija za povredu zabrane diskriminacije prepušteno je državama članicama.

Države članice, stoga, mogu pravnu narav i sadržaj sankcija za povredu zabrane diskriminacije u privatnopravnim odnosima prilagoditi svom nacionalnom uređenju privatne autonomije i u okviru svog nacionalnog privatnopravnog poretku izbalansirati ostvarivanje slobode ugovaranja i zaštitu od diskriminacije u privatnopravnim odnosima. Svaka država članica odlučuje da li će kao sankciju za povredu zabrane diskriminacije tj. zaštitu temeljnih prava u privatnopravnim odnosima za koje je pravom Unije ta zabrana propisana urediti privatnopravnom sankcijom (npr. nevaljanost ugovora, naknada štete i sl.) i/ili javnopravnom sankcijom (npr. prekršaj). Upravo će o tome koje su naravi i sadržaja sankcije za povredu zabrane diskriminacije ovisiti i kako će zabrana diskriminacije u konačnici

³⁰ V. npr. čl. 4/5 Direktive 2004/113/EZ o provedbi načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pristupu i nabavi robe, odnosno pružanju usluga kojom je propisano da ta Direktiva ne zabranjuje razlike u postupanju, ako se dostava robe i pružanje usluga isključivo ili prvenstveno osobama jednog spola opravdava zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su prikladna i potrebna. V. N. Reich, op. cit., 63.

³¹ V. Moritz Zoppel, *Europäische Diskriminierungsverbote und Privatrecht*, Tübingen, 2015, 169, 198; Nibert Reich, "Effective Private Law Remedies in Discrimination Cases", *Non-Discrimination in European Private Law*, (ur. R. Schulze), Tübingen, 2011, 59.

³² Naknada štete se ostvaruje temeljem odredbi mjerodavnog nacionalnog prava. Pritom pravo Unije uređuje obvezu naknade potpune štete. V. npr. čl. 18. Direktive 2006/54/EZ o provedbi načela jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pitanjima zapošljavanja i rada. V. K. Riesenhuber, op. cit., 103, 110; N. Reich, op. cit., 69. Kako bi se osigurala efikasna zaštita od diskriminacije obveza odgovornosti za štetu zbog povrede zabrane diskriminacije, kad je ta odgovornost uređena kao građanskopravna odgovornosti, trebala bi se urediti kao objektivna odgovornost za štetu bez obzira na krivnju. Vi. u tom smislu presudu od 22. travnja 1997., Draehmpaehl, C-180/95, ECLI:EU:C:1997:208, t. 21,22 ; V. M. Zoppel, op. cit., 153.

utjecati na nacionalni koncept privatne autonomije i slobodu ugovaranja. Sa stajališta prava Unije važno je samo da se radi o sankcijama (privatnopravne i/ili javnopravne naravi) koje su učinkovite, proporcionalne i odvrćuće.^{33,34}

HORIZONTALNI IZRAVNI UČINCI ODREDBI PRAVA UNIJE O TEMELJNIM PRAVIMA

Općenito o izravnim učincima prava Unije

U pravu Unije uređen je specifičan europski koncept subjektivnih prava. U pravu Unije postoji nekoliko pravnih temelja za stjecanje pojedinačnih subjektivnih prava. Subjektivna prava pojedincima nekad izričito priznaju odredbe prava Unije koje imaju izravnu primjenu i koja bez posebnog implementacijskog akta vrijede izravno u svim državama članicama (npr. prava putnika u ugovorima o prijevozu uređena uredbama na području transporta³⁵). Subjektivna prava pojedinačaca uređuju se i direktivama koje su države članice obavezne transponirati u nacionalno zakonodavstvo. Tada se subjektivna prava stječu u temeljem nacionalnih propisa kojima su transponirane direktive (npr. pravo potrošača na odustanak od potrošačkog ugovora o kreditu³⁶), ali se i tada smatra da se radi o subjektivnim pravima koja za pojedince priznaje pravo Unije i za koja vrijede europski standardi zaštite.

Uz tradicionalni koncept uređenja subjektivnih prava, u pravu Unije pojedinačna subjektivna prava nekad proizlaze iz specifičnih učinaka prava Unije koji se nazivaju izravni učinci prava Unije. Uz određene pretpostavke iz odredbi prava Unije, čak i onda kad to nije izričito uređeno odredbom prava Unije, za pojedince neposredno proizlaze određena subjektivna prava koja njihovi nositelji

³³ V. npr. čl. 17. Direktive 2006/54/EZ o provedbi načela jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pitanjima zapošljavanja i rada. V. K. Riesenhuber, op. cit., 109; S. Leible, op. cit., 46; M. Zoppel, op. cit., 135.

³⁴ V. npr. presudu od 10. travnja 1984., van Colson i Kamann, C-14/83, ECLI:EU:C:1984:153 u kojoj je Sud tumačio da u slučaju kad je država članica izabrala naknadu štete kao sankciju za povredu zabrane diskriminacije temeljem spola, visina te štete mora biti primjerena pretrpljenoj šteti tj. mora biti potpuna. Slijedom toga šteta ne može obuhvaćati samo troškove u vezi s prijavom na radno mjesto, jer i sankcija u obliku naknade štete mora biti djelotvorna i mora imati odvrćući učinak.

³⁵ V. npr. čl.5,6 Uredbe (EZ) br. 261/2004 o utvrđivanju općih pravila odštete i pomoći putnicima u slučaju uskraćenog ukrcaja i otkazivanja ili dužeg kašnjenja leta, Sl. l. L 46, 17.2.2004, s. 1–8 o pravima putnika prema zračnom prijevozniku u slučaju otkazivanja leta ili kašnjenja leta.

³⁶ V. čl. 14. Direktive 2008/48/EZ o ugovorima o potrošačkim kreditima, Sl. l. L 133, 22.5.2008, s. 66–92.

moгу štiti pred nacionalnim sudovima izravno se pozivajući na odredbu prava Unije iz koje ta prava proizlaze. Radi se o posebnim učincima prava Unije koje je definirao Sud EU tumačeći pravo Unije³⁷ kojima je cilj osigurati ujednačenu i efikasnu zaštitu pojedinaca u pravnim odnosima uređenim pravom Unije, te jedinstvenu i učinkovitu primjenu prava Unije. Tako će npr. subjektivno pravo na nediskriminatorno postupanje temeljem državljanstva proizlaziti za pojedince temeljem odredbi UFEU koje uređuju slobodu kretanja osoba, usluga i kapitala (čl. 45, 49, 63 UFEU).³⁸ Radi se o odredbama primarnog prava Unije kojima je izričito samo za države članice propisana zabrana svake diskriminacije i ograničenja na temelju državljanstva za državljane drugih država članica u vezi zapošljavanja, ostvarivanja poslovnog nastana, pružanja usluga, kretanja kapitala. Međutim, iz tih odredbi UFEU, iako to nije izričito propisano, proizlaze ujedno i subjektivna prava pojedinaca na nediskriminatorno postupanje prilikom ostvarivanja slobode kretanja osoba, usluga i kapitala. Pojedinci koji su diskriminirani temeljem državljanstva prilikom ostvarivanja prava na zapošljavanje u drugoj državi članici, prilikom prekograničnog pružanja usluga ili ulaganja kapitala u drugoj državi članici izravno se mogu pozvati na odredbe UFEU o pojedinoj tržišnoj slobodi i zahtijevati zaštitu ako je povrijeđeno njihovo subjektivno pravo na nediskriminatorno postupanje. Takav specifični europski koncept subjektivnih prava omogućuje da se čak i onda kad pravom Unije određeno subjektivno pravo nije izričito uređeno i izričito priznato, ako su ispunjene odredbe za izravne učinke, ostvari učinkovita zaštita pojedinaca koji sudjeluju na unutarnjem tržištu. Koncept izravnih učinaka u tom smislu premošćuje nedostatak izričitog uređenja subjektivnih prava u pravu Unije. Izravni učinci u tom smislu imaju isto značenje u pravu Unije kao i izričito uređivanje subjektivnih prava koja pojedincima priznaje pravo Unije. Taj je koncept važan, ne samo za zaštitu pojedinaca i njihovih privatnih interesa na području Unije, već i za ostvarivanje javnih interesa Unije. Zaštitom i ostvarivanjem

³⁷ Koncept izravnih učinaka prava Unije Sud je prvi put tumačio u presudi od 5. veljače 1963., *Van Gend en Loos*, C-26/62, ECLI:EU:C:1963:1.

³⁸ Iz prakse Suda proizlazi da sve odredbe UFEU o tržišnim slobodama imaju izravne učinke. Za slobodu kretanja robe v. npr. presudu od 5. veljače 1963., *Van Gend en Loos*, C-26/62, ECLI:EU:C:1963:1; za slobodu kretanja radnika v. presudu od 14. srpnja 1976., *Donà*, C-13/76, ECLI:EU:C:1976:115; za poslovni nastan presudu od 21. lipnja 1974., *Reyners*, C-2/74, ECLI:EU:C:1974:68; za usluge presudu od 3. prosinca 1974., *van Binsbergen*, C-33/74, ECLI:EU:C:1974:131; za promet kapitala presudu od 14. prosinca 1995., *Sanz de Lera i dr.*, spojeni predmeti C-163/94, C-165/94 i C-250/94, ECLI:EU:C:1995:451.

svojih pojedinačnih subjektivnih prava proizašlih iz izravnih učinaka prava Unije, pojedinci zapravo doprinose i ostvarivanju ciljeva Unije.³⁹

Izravni učinci odredbe prava Unije odnosno subjektivna prava temeljem izravnih učinaka prava Unije priznaju se samo ako su u odnosu na odredbu prava Unije ispunjene određene pretpostavke. Te je pretpostavke definirao Sud EU tumačeći pravo Unije. Da bi određena odredba prava Unije imala izravne učinke tj. da bi iz nje izravno za pojedince proizlazila subjektivna prava moraju se ispuniti tri osnovne pretpostavke: 1) odredba mora biti jasna, potpuna i određena; 2) odredba mora sadržavati obvezu na neko činjenje ili propuštanje i 3) primjena odredbe od strane sudova i upravnih tijela države članice ne smije biti uvjetovana donošenjem nekog posebnog pravnog akta ili poduzimanje neke druge mjere od strane države članice.⁴⁰ Ako su kumulativno ispunjene sve navedene pretpostavke, već na temelju same odredbe prava Unije nastaju za pojedince određena subjektivna prava koja se pred nacionalnim sudovima štite izravnim pozivanjem na odredbu prava Unije. Nacionalni sudovi dužni su tada pružiti zaštitu pojedinačnom subjektivnom pravu izravnim primjenom odredbe prava Unije s izravnim učincima.⁴¹ Pritom se najčešće radi o tzv. vertikalnim izravnim učincima prava Unije koji nastaju između pojedinca i države članice i temeljem kojih za državu članicu nastaje obveza uvažavanja pojedinačnog subjektivnog prava stečenog temeljem izravnih učinaka prava Unije. Države članice, naime, obavezne su postupiti sukladno pravu Unije, a time i uvažavati i štiti subjektivna prava pojedinaca koja proizlaze iz prava Unije (čl. 4/3 UEU). U nekim će slučajevima izravni učinci prava Unije djelovati i u privatnopravnim odnosima (tzv. horizontalni izravni učinci).⁴² Tada će izravno već temeljem odredbe prava Unije u međusobnim

³⁹ Radi se o tzv. privatnoj provedbi prava Unije. V. Folkert Wilman, *Private enforcement of EU law before national courts*, Cheltenham, 2015, 4–10.

⁴⁰ V. T. Oppermann, C.D. Classen, M. Nettesheim, op. cit., 110; M. Ruffert, "Kom. Art. 1. AEUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016, 495; Maria Geismann, "Kom. Art. 288. AEUV", *Europäisches Unionsrecht, Band 4*, (ur. Hans von der Groeben, Jürgen Schwarze, Armin Hatje), Baden-Baden, 2015, 1348; Paul Craig, Gráinne de Búrca, *EU Law*, Oxford, 2015, 184; Werner Schroeder, "Kom. Art. 288. AEUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. Rudolf Streinz), München, 2012, 2427; R. Schütze, op. cit., 270.

⁴¹ V. M. Ruffert, op. cit., 495; T. Oppermann, C.D. Classen, M. Nettesheim, op. cit., 110; R. Schütze, op. cit., 271.

⁴² V. Bernd Biervert, "Kom. Art. 288 AEUV", *EU-Kommentar*, (ur. J. Schwarze), Baden-Baden, 2019, 3015; R. Schütze, op. cit., 272.

odnosima između privatnopravnih subjekata za njih nastati određena prava i obveze.⁴³

Odredbе prava Unije koje uređuju temeljna prava također mogu imati izravne učinke ako ispunjavaju sve pretpostavke za izravne učinke. U pravilu se radi o vertikalnim izravnim učincima temeljem kojih pojedinci svoja subjektivna temeljna prava mogu štiti i ostvarivati u odnosu na institucije i tijela Unije, te u odnosu na institucije i tijela država članica. Upravo su zbog toga kao adresati Povelje u čl. 51/1 određene institucije, tijela, uredi i agencije Unije, te države članice. Tako npr. pojedine odredbe Povelje koje uređuju temeljna prava imaju vertikalne izravne učinke i priznaju pojedincima različita subjektivna prava (npr. pravo na poštivanje privatnog i obiteljskog života, pravo za zaštitu osobnih podataka, pravo na obrazovanje, pravo na poduzetničku djelatnost, pravo na zaštitu vlasništva, pravo na nediskriminatorno postupanje i dr.).⁴⁴ Isto tako vertikalne izravne učinke imaju i neka opća načela iz kojih proizlaze temeljna prava.⁴⁵

Pitanje je, međutim, imaju li odredbe Povelje ili općih načela o temeljnim pravima horizontalne izravne učinke odnosno da li odredbe primarnog prava Unije o temeljnim pravima temeljem izravnih učinaka obvezuju i pojedince u njihovim međusobnim privatnopravnim odnosima.⁴⁶ U čl. 51/1 Povelje izriči-

⁴³ Tako npr. horizontalne izravne učinke imaju odredbe UFEU iz čl. 101. i 102. UFEU po kojima su ništavi ugovori kojima se narušava tržišno natjecanje na unutarnjem tržištu. Iz prakse Suda proizlazi da horizontalne izravne učinke ima i odredba iz čl. 157. UFEU o jednakim plaćama muškaraca i žena za jednak rad. V. presudu od 8. travnja 1976., Defrenne II, C-43/75, ECLI:EU:C:1976:56.

⁴⁴ V. Hans D. Jarass, *Charta der Grundrechte*, Einleitung Rn. 51, 52, (e-book), München, 2016, 21; Thorsten Kingreen, "Kom. Art. 51. GRCh", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016, 2952; Tamara Čapeta, Siniša Rodin, *Osnove prava Europske unije*, Zagreb, 2018, 17–18; A. Dashwood, M. Dougan, B.J. Rodger, D. Wyatt, op. cit., 254; Michael Dougan, "In defence of Mangold?", *A constitutional order of states?* (ur. Catherine Barnard, M. Dougan, Eleanor Spaventa), Oxford, 2011, 225; Eleanor Spaventa, "The Horizontal Application of Fundamental Rights ad General Principles of Union law", *A constitutional order of states?* (ur. C. Barnard, M. Dougan, E. Spaventa), Oxford, 2011, 201,203; Christoph Busch, Hans Schulte-Nölke, *EU Compendium – Fundamental Rights and Private Law*, München, 2011, 4; Jürgen Kühling, "Fundamental Rights", *Principles of European Constitutional Law*, (ur. Armin von Bogdandy, Jürgen Bast), München, 2011, 496; T. Oppermann, C.D. Classen, M. Nettesheim, op. cit., 117; Eckhard Pache, "Kom. Art. 6. UEU", *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur. M. Pechstein, C. Nowak, U. Häde), Band, I, Tübingen, 2017, 284.

⁴⁵ V. A. Arnall, op. cit., 13; A. Dashwood, M. Dougan, B.J. Rodger, D. Wyatt, op. cit., 254; P. Craig, G. de Búrca: op. cit., 194.

⁴⁶ U literaturi o tome imaju li odredbe Povelje horizontalne izravne učinke postoje različita stajališta. S jedne se strane, naglašava da iz odredbe čl. 51/1 Povelje jasno proizlazi da Povelja obvezuje tijela i institucije Unije i država članica. V. T. Kingreen, op. cit., 2761; Dirk Ehlers, *Europäische*

to je određeno da se odredbe Povelje odnose na tijela Unije i država članica. Opća načela prava Unije također obvezuju Uniju i države članice na određena postupanja kad primjenjuju pravo Unije. To bi upućivalo na to da odredbe Povelje i opća načela prava Unije ne obvezuju izravno privatnopravne subjekte.⁴⁷ Iz prakse Suda proizlazi, međutim, da odredbe Povelje o temeljnim pravima i opća načela o temeljnim pravima mogu u određenim slučajevima imati i horizontalne izravne učinke tj. da se pojedinci i u privatnopravnim odnosima mogu pozvati na zaštitu svojih subjektivnih temeljnih prava. Okolnost da su određene odredbe primarnog prava Unije izričito upućene državama članicama ne isključuje nužno mogućnost da se te odredbe primijene i u privatnopravnim odnosima odnosno da obvezuju i pojedince.⁴⁸ Radi se o iznimnim slučajevima u kojima je radi zaštite temeljnih prava pojedinaca u određenim privatnopravnim odnosima potrebno obvezati i privatnopravne subjekte na poštivanje temeljenih prava priznatih pravom Unije. Horizontalni izravni učinci odredbe Povelje ili općih načela tada nesporno dovode do ograničenja privatne autonomije i slobode ugovaranja u privatnopravnim odnosima.⁴⁹ Takva se ograničenja tumače vrlo restriktivno, a opravdavaju potrebom za efikasnom zaštitom samo određenih temeljenih prava u određenim pri-

Grundrechte und Grundfreiheiten, Berlin, 2009, 469–470; Paul Craig, *The Lisbon Treaty, Law, Politics and Treaty Reform*, Oxford, 2010, 207; E. Pache, “Kom. Art. 51. GRCh”, *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur. M. Pechstein, C. Nowak, U. Häde), Band, I, Tübingen, 2017, 1678–1679.; A. Hatje, “Kom. Art. 51. GRCh”, *EU-Kommentar*, (ur. J. Schwarze), Baden-Baden, 2019, 3537. S druge strane se, međutim, upozorava i na to da čl. 51. Povelje ne isključuje izričito izravne učinke u odnosu na privatnopravne subjekte odnosno da nije izričito isključeno da odredbe o temeljnim pravima obvezuju i privatnopravne subjekte. V. E. Pache, op. cit., 1678; Sebastian Lohsse, R. Schulze, “EU-Grundrechte im Privatrecht – Entwicklung, Interaktion und Perspektiven”, *EU-Grundrechte und Privatrecht*, (ur. B. Heiderhoff, S. Lohsse, R. Schulze), Baden-Baden, 2016, 16–17; M. Zoppel, op. cit., 109. Posebno se, pritom, naglašava važnost horizontalnih izravnih učinaka Povelje za osiguranje socijalne pravde u privatnopravnim odnosima i zaštitu slabije ugovorne strane što je od važnosti za određene ugovorne odnose (npr. ugovor o radu). V. Saša Sever, “Horizontal effect and the Charter”, *CYELP*, Vol. 10, 2014, 41–42, 64; Eleni Frantziou, “The Horizontal Effect of the Charter of Fundamental Rights of the EU: Rediscovering the Reasons for Horizontality”, *European Law Journal*, Vol. 21, 2015, 676.

⁴⁷ V. E. Spaventa, op. cit., 202; C. Busch, H. Schulte-Nölke, op. cit., 5; T. Tridimas, op. cit., 47; Filippo Fontanelli, “General Principles of the EU and a Glimpse of Solidarity in the Aftermath of Mangold and Küçükdeveci”, *European Law Journal*, 2011, 233. V. npr. presuda od 24. ožujka 1994., Bostock, C-2/92, ECLI:EU:C:1994:116 u kojoj je Sud tumačio da u kontekstu ugovornih obveza proizašlih iz ugovora o zakupu farme opće načelo zaštite vlasništva, načelo zabrane diskriminacije i načelo neosnovanog bogaćenja nemaju horizontalne izravne učinke.

⁴⁸ V. npr. presudu od 6. studenoga 2018., Bauer, spojeni predmeti C-569/16 i C-570/16, ECLI:EU:C:2018:871, t. 88; mišljenje nezavisnog odvjetnika Yvesa Bota od 29. svibnja 2018., spojeni predmeti C-569 i C-570/16, ECLI:EU:C:2018:337, t. 77.

⁴⁹ V. E. Pache, op. cit. u fusnoti 46, 1679.

vatnopravnim odnosima koja su od posebne važnosti za ostvarivanje socijalne pravednosti u privatnopravnim odnosima i smatraju se ključnim elementima europskog radnog prava i socijalne politike.

Horizontalni izravni učinci Povelje i općih načela prava Unije

Iz prakse Suda proizlazi da se horizontalni izravni učinci ne vrijede za sve odredbe prava Unije o temeljnim pravima. Horizontalne izravne učinke odredbi prava Unije o temeljnim pravima Sud EU je tumačio samo u vrlo specifičnim slučajevima i samo u odnosu na određena temeljna prava. Praksa Suda EU uvijek se odnosi na temeljna prava koja proizlaze iz zabrane diskriminacije (npr. čl. 21. Povelje), na temeljna prava u vezi s poštenim i pravičnim radnim uvjetima (čl. 31. Povelje), o pravu na djelotvoran pravni lijek (čl. 47). Radi se o slučajevima u kojima je zaštita temeljnih prava iz Povelje ili općih načela prava Unije konkretizirana direktivama temeljem kojih su države članice u svom nacionalnom zakonodavstvu bile obvezne uskladiti zaštitu tih temeljnih prava i u privatnopravnim odnosima (npr. u radnopravnim odnosima),⁵⁰ a država članica je propustila transponirati direktivu ili ju je nepravilno transponirala. Tada u nacionalnom pravu nije osigurana efikasna zaštita temeljenog prava priznatog Poveljom ili općim načelom prava Unije. Pojedinci tada ne mogu pred nacionalnim sudovima ostvarivati potpunu i efikasnu zaštitu svog temeljnog prava u određenom privatnopravnom odnosu. Problem, naime, nastaje zbog toga što odredbe netransponirane ili nepravilno transponirane direktive ne mogu izravno obvezivati privatnopravne subjekte u privatnopravni odnosima odnosno ne mogu imati horizontalne izravne učinke. Ustaljena je praksa Suda EU da se pojedinac u privatnopravnom odnosu ne može izravno pozvati na odredbe netransponirane ili nepravilno transponirane direktive radi zaštite subjektivnih prava koje bi stekao da je direktiva bila pravilno transponirana. Odredbe netransponirane direktive ne mogu izravno obvezivati pojedince u privatnopravnim odnosima.⁵¹ Radi ostvarivanja pune učinkovitosti prava Unije i ujednačene zaštite temeljnih prava na razini Unije Sud EU u takvim slučajevima tumači da nacionalni sudovi, prije svega, imaju obvezu nacionalno pravo

⁵⁰ Npr. čl. 32/2 Povelje o pravu radnika na plaćeni godišnji odmor i Direktiva 2003/88/EZ o određenim vidovima organizacije radnog vremena; čl. 10 Povelje o slobodi mišljenja, savjesti i vjeroispovjesti i Direktiva 2000/78/EZ o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja; čl. 21. Povelje o zabrani diskriminacije i čl. 47. Povelje o pravu na djelotvoran pravni lijek; čl. 27. Povelje o pravu radnika na informiranje i savjetovanje u poduzeću i Direktiva 2002/14/EZ o uspostavljanju općeg okvira za obavješćavanje i savjetovanje radnicima u Europskoj zajednici.

⁵¹ V. npr. presudu C-91/92 Facini dori t. 20.

tumačiti sukladno ciljevima netransponirane ili pogrešno transponirane direktive kako bi pružili zaštitu pojedinaca čija su temeljna prava povrijeđena u privatnopravnom odnosu. Ako se zaštita ne može pružiti odgovarajućim tumačenjem nacionalnog prava sukladno ciljevima direktive, Sud EU tumači da se zaštita pojedinaca u privatnopravnim odnosima ostvaruje temeljem izravnih učinaka odredbe Povelje odnosno općeg načela i to neovisno o tome što se radi o sporu između pojedinaca. Drugim riječima, Sud EU tumači da u nedostatku nacionalnog uređenja zaštite temeljnog prava koje bi se osiguralo pravilnim transponiranjem direktive, za pojedinca već temeljem odredbe Povelje odnosno općeg načela i u privatnopravnom odnosu nastaje subjektivno pravo zahtijevati zaštitu temeljnog prava priznatog pravom Unije. Tada za drugu stranu u privatnopravnom odnosu nastaje obveza uvažavanja i poštivanja temeljenog prava drugog pojedinca. Priznavanjem horizontalnih izravnih učinaka odredbi Povelje ili općeg načela tako se za pravo sanira nemogućnost pružanja zaštite temeljnog prava do koje je došlo zbog propusta države članice da svoje nacionalno pravo uskladi s direktivom kojom se na razini Unije usklađuje i konkretizira zaštita određenih temeljnih prava priznatih Poveljom ili općim načelima prava Unije.

Iz prakse Suda EU proizlazi da se horizontalni izravni učinci najčešće priznaju temeljnim pravima u radnopravnim odnosima. Cilj je spriječiti diskriminaciju na tržištu rada i osigurati ostvarivanje slobode kretanja osoba i radnika u Uniji.⁵² Zabrana diskriminacije i načelo jednakog postupanja smatraju se, naime, jednim od najvažnijih općih načela na kojem se temelji pravni poredak Unije, antidiskriminacijska i socijalna politika Unije.⁵³ Upravo zbog toga je Unija na temelju čl. 19. i čl. 157. UFEU donijela čitav niz direktiva kojima su države članice bile obavezne da za tržište rada i pružanje usluga, uključujući i privatni sektor, urede zabranu diskriminacije po različitim osnovama, kao i zaštitu drugih temeljnih prava u radnopravnim odnosima.⁵⁴ Njihovim transponiranjem u nacionalno za-

⁵² U određenom smislu tumačenjem horizontalnih izravnih učinaka općih načela i odredbi Povelje u vezi s temeljnim pravom na nediskriminatorno postupanje Sud je proširio koncept horizontalnih izravnih učinaka koji je tumačio u pogledu načela o jednakim plaćama muškaraca i žena za jednak rad ili za rad jednake vrijednosti (čl. 157. UFEU) kojeg je Sud prvi put tumačio u presudi od 8. travnja 1976., Defrenne, C-43/75, ECLI:EU:C:1976:56 C-43/75. V. i sudsku praksu Suda navedenu u Gert Brüggemeier, "Aurelia Colombi Ciacchi, Giovanni Comandè", *Fundamental Rights and Private law in the European Union*, Vol. I, Cambridge, 2010, Annex A-Table of cases.

⁵³ Na njihovu se važnost upozorava u brojnim odredbama primarnog prava Unije i na kojem se temelji antidiskriminacijska politika Unije. V. npr. čl. 2. UEU, čl. 8., 18, 19, 157. UFEU, čl. 21, 23 Povelje.

⁵⁴ V. npr. Direktivu 2000/43/EZ o provedbi načela jednakog postupanja prema osobama bez obzira na njihovo rasno ili etničko podrijetlo; Direktivu 2000/78/EZ o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja; Direktivu 2006/54/EZ o provedbi na-

konodavstvo i za privatnopravne subjekte nastala bi obveza uvažavanja temeljnih prava u određenim privatnopravnim odnosima (npr. obveza na nediskriminatorno postupanje) iz iznimke određene sukladno direktivi. Ako je, međutim, država članica propustila transponirati ili je nepravilno transponirala direktivu, zaštita temeljnog prava (npr. zaštita od diskriminacije) u privatnopravnim odnosima osigurava se tumačenjem odredbi nacionalnog prava sukladno ciljevima direktive. Ako se zaštita ne može osigurati tumačenjem odredbi nacionalnog prava primjenom dopuštenih nacionalnih metoda tumačenja prava, nacionalni sud ne bi trebao primijeniti nacionalnu odredbu koja je suprotna pravu Unije koja priznaje pojedincima određeno temeljno pravo (npr. diskriminatornu odredbu nacionalnog prava).⁵⁵ Nacionalni sud tada je dužan pojedincu pružiti zaštitu u privatnopravnom odnosu temeljem horizontalnih izravnih učinaka odredbi Povelje ili općeg načela o temeljnom pravu.

Takav je koncept zaštite temeljnih prava proizašlih iz općih načela prava Unije u privatnopravni odnosima Sud EU prvi put tumačio u predmetu C-144/04 *Mangold*.⁵⁶ U tom se predmetu pitanje zaštite od diskriminacije temeljem dobi pojavilo u radnom sporu u vezi s ugovorom o radu na određeno vrijeme sklopljenog između zaposlenika u dobi od 56 godina i odvjatnika kao poslodavca. Ugovor na određeno vrijeme bio je sklopljen temeljem odredbe njemačkog zakona koji je određivao da se sa zaposlenicima starijim od 52 godine može sklopiti ugovor na određeno vrijeme neovisno o tome što nisu ispunjene sve pretpostavke uz koje je inače bilo dopušteno iznimno sklapati ugovore na određeno vrijeme. Tužitelj (zaposlenik) je osporavao valjanost ugovora o radu sklopljenog na određeno vrijeme pozivajući se na to da je taj ugovor suprotan Direktivi 2000/78/EZ o uspostavi okvira za jednak tretman na području zapošljavanja i odabira zvanja. Ugovor o radu bio je, međutim, sklopljen prije nego što je istekao rok za transponiranje te Direktive i prije nego što je Direktiva bila transponirana u njemačko pravo. Sud EU je smatrao da odredba njemačkog zakona kojom se za zaposlenike starije od 52 godine drugačije uređuju uvjeti za sklapanje ugovora o radu na određeno vrijeme predstavlja izravnu, neopravdanu i neproporcionalnu diskriminaci-

čela jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pitanjima zapošljavanja i rada; Direktivu 2006/54/EZ o provedbi načela jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u pitanjima zapošljavanja i rada; Direktivu 2010/41/EU o primjeni načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama koji su samozaposleni

⁵⁵ Tada dolazi do izražaja načelo nadređenosti (načelo prvenstva) prava Unije po kojem u slučaju kolizije između odredbe prava Unije i odredbe nacionalnog prava, kad se radi o pravnom odnosu koji spada u područje primjene prava Unije, prednost u primjeni ima odredba prava Unije. V. Elise Muir, "Of ages in – and edges of – EU law", *The Canadian Modern Language Review*, 2011, 52.

⁵⁶ Presuda od 22. studenog 2005, *Mangold*, C-144/04, ECLI:EU:C:2005:709.

ju temeljem dobi koja nije u skladu s pravom Unije tj. s čl. 6. Direktive 2000/78/EZ o razlozima kojima se može opravdati diskriminacija. Međutim, u predmetu *Mangold*, tužitelj se nije mogao pozvati na izravne učinke Direktive 2000/78/EZ i to iz dva razloga. U vrijeme sklapanja ugovora o radu još uvijek nije bio istekao rok za transponiranje Direktive, a izravni učinci odredbi direktive eventualno mogu nastupiti tek nakon što istekne rok za transponiranje. Drugi razlog bio je još važniji. S obzirom na to da se radilo o privatnopravnom odnosu, odredbe direktive nikad ne mogu imati horizontalne izravne učinke. Slijedom toga je Sud tumačio da se u tom sporu radi zapravo o povredi načela zabrane diskriminacije na temelju dobi koje se smatra općim načelom prava Unije. Provedba tog načela samo se konkretizira u Direktivi 2000/78/EZ, jer to načelo proizlazi iz međunarodnih ugovora i ustavnopravnih tradicija zajedničkih državama članicama i zbog toga se smatra općim načelom prava Unije.⁵⁷ Opće načelo o zabrani diskriminacije temeljem dobi isključuje primjenu odredbu nacionalnog prava kojom se u pogledu uvjeta za sklapanje ugovora o radu na određeno vrijeme diskriminiraju zaposlenici stariji od 52 godine. Stoga je Sud EU naglasio da je nacionalni sud dužan osigurati efikasnu primjenu općeg načela zabrane diskriminacije temeljem dobi i to na način da ne primijeni odredbu nacionalnog prava koja je suprotna toj zabrani diskriminacije. Tako je Sud EU u biti tumačio da se opće načelo koje uređuje temeljno pravo na nediskriminatorno postupanje temeljem dobi primjenjuje u privatnopravnom odnosu tj. na ugovor o radu sklopljen između privatnopravnih subjekata odnosno da opće načelo zabrane diskriminacije ima horizontalne izravne učinke. U konačnici je to značilo da se privatni poslodavac, kad sklapa ugovore o radu s osobama starijim od 52 godine, ne može pozvati na posebne odredbe nacionalnog zakonodavstva koje uređuju iznimke od pravila o sklapanju ugovora o radu na određeno vrijeme.

Isti je stav Sud EU zauzeo i u predmetu *C-555/07 Küçükdeveci*⁵⁸ u kojem se također radilo o diskriminaciji temeljem dobi, ali prilikom otkaza ugovora o radu sklopljenog između zaposlenika i privatnog poslodavca. Njemački Građanski zakonik uređivao je različite otkazne rokove za ugovor o radu ovisno o tome koliko je trajao ugovor o radu pri čemu je izričito bilo određeno da se u otkazni rok ne uračunava vrijeme zaposlenja koje je proteklo do 25 godine života zaposlenika. Tužiteljica je osporila valjanost otkaza ugovora o radu zbog toga što joj trajanje zaposlenja nisu bile uračunate i godine rada prije njezine 25 godine smatraju-

⁵⁷ O kritici takvog stajališta Suda EU V. M. Dougan, op. cit., 221; F. Fontanelli, op. cit., 228; Lüder Gerken, Volker Rieble, Günther H. Roth, Torsten Stein, R. Streinz, "*Mangold*" als ausbrechender Rechtsakt, München, 2011, 21; J. Basedow, op. cit., 340.

⁵⁸ Presuda od 19. siječnja 2010., Küçükdeveci, C-555/07, ECLI:EU:C:2010:21.

ći da se radi o izravnoj diskriminaciji temeljem dobi. U vrijeme kad je bio otkazan ugovor o radu Republika Njemačka je bila u zakašnjenju s transponiranjem Direktive 2000/78/EZ o uspostavi okvira za jednak tretman na području zapošljavanja i odabira zvanja. Sud EU je, kao i u predmetu *Mangold*, smatrao da je odredba njemačkog Građanskog zakonika suprotna načelu zabrane diskriminacije temeljem dobi koje se smatra općim načelom prava Unije, te da se različit tretman temeljem dobi prilikom otkaza ugovora o radu ne može opravdati razlozima iz čl. 6. čl. 6. Direktive 2000/78/EZ koji određuje kriterije za opravdane razloge za različit tretman zaposlenika u ugovoru o radu. Zbog toga je Sud EU tumačio da pravo Unije isključuje primjenu odredbe njemačkog Građanskog zakonika koja različito tretira zaposlenike prilikom otkaza ugovora o radu ovisno o njihovoj dobi tj. da nacionalni sud prilikom rješavanja radnopravnog spora u vezi s otkazom ugovora o radu ne može primijeniti tu odredbu nacionalnog prava. Postupanje nacionalnog suda u takvom slučaju bilo je determinirano okolnošću da se radilo o privatnopravnom odnosu u kojem odredbe netransponirane direktive ne mogu imati horizontalne izravne učinke pa se zaposlenik prilikom ostvarivanja zaštite svojih prava nije mogao izravno pozvati na odredbe Direktive 2000/78/EEZ o zabrani diskriminacije temeljem dobi. Sud EU je tumačio da je u takvom slučaju nacionalni sud obavezan ne primijeniti odredbu nacionalnog prava suprotnu pravu Unije. Zaštita se treba pružiti temeljem drugih odredbi nacionalnog prava koje se moraju tumačiti sukladno ciljevima netransponirane direktive. Ako takvo tumačenje nije moguće⁵⁹ odnosno ako se dopuštenim metodama tumačenja nacionalnog prava ne može zaposleniku pružiti zaštita koja bi odgovarala zaštiti od diskriminacije koja bi se pružila da je transponirana direktiva, zaštita se treba pružiti izravno na temelju općeg načela prava Unije o zabrani diskriminacije temeljem dobi. Sud EU je opet tumačio da opće načelo zabrane diskriminacije temeljem dobi ima horizontalne izravne učinke i da se na njih osoba koja je diskriminirana u privatnopravnom odnosu može izravno pozvati radi zaštite svojih subjektivnih prava. Drugim riječima, Sud EU je, kao i u predmetu *Mangold*, tumačio da opće načelo zabrane diskriminacije temeljem dobi obvezuje i privatnopravni poslodavac kako prilikom zasnivanja tako i prilikom otkaza ugovora o radu.

Kasnije je isto stajalište o horizontalnim izravnim učincima općeg načela zabrane diskriminacije temeljem dobi Sud EU potvrdio i u predmetu C-441/14 *Dansk Industri* (DI).⁶⁰ U tom je predmetu nacionalni propis suprotno tom općem načelu i Direktivi 2000/78/EZ o uspostavi okvira za jednak tretman na po-

⁵⁹ U konkretnom slučaju Sud je utvrdio da odredbu njemačkog Građanskog zakonika zbog njezine jasnoće i preciznosti nije moguće tumačiti na način sukladan Direktivi 2000/78/EZ.

⁶⁰ Presuda od 19. travnja 2016., *Dansk Industri* (DI), C-441/14, ECLI:EU:C:2016:278.

dručju zapošljavanja i odabira zvanja diskriminirao zaposlenike u pogledu prava na otpremninu ovisno o godinama života u kojima im je otkazan ugovor o radu. Zaposlenici koji su ispunjavali uvjete za starosnu mirovinu nisu prilikom otkaza ugovora o radu imali prava na otpremninu. Osim što je Sud potvrdio horizontalne izravne učinke zabrane diskriminacije temeljem dobi, Sud EU je u ovom predmetu tumačio i odnos horizontalnih izravnih učinaka općeg načela zabrane diskriminacije temeljem dobi prema načelu pravne sigurnosti i načelu zaštite legitimnih očekivanja. U prvostupanjskom postupku nacionalni sud je, naime, usvojio tužbeni zahtjev za isplatu otpremnine smatrajući da je odredba danskog zakona kojom se uskraćuje otpremnina u slučajevima kad zaposlenik ispunjava uvjete za starosnu mirovinu suprotna općem načelu prava Unije o zabrani diskriminacije temeljem dobi. Drugostupanjski sud koji je odlučivao o žalbi protiv odluke kojom je usvojen tužbeni zahtjev zaposlenika radi isplate otpremnine smatrao je da je takvo tumačenje prvostupanjskog suda *contra legem*, te da je suprotno načelu pravne sigurnosti i načelu legitimnih očekivanja. Sud EU je tumačio da se općem načelu zabrane diskriminacije temeljem dobi protivi odredba nacionalnog prava kojom se u pogledu prava na otpremninu u slučaju otkaza ugovora o radu zaposlenici diskriminiraju temeljem dobi. Slijedom toga, ako se zaštita zaposlenika od diskriminacije temeljem dobi ne može osigurati tumačenjem odredbi nacionalnog prava sukladno ciljevima direktive, nacionalni sud obavezan je izuzeti iz primijene diskriminirajuću odredbu nacionalnog prava i u sporu između pojedinaca (privatnopravnih subjekata) pružiti zaštitu temeljem horizontalnih izravnih učinaka općeg načela zabrane diskriminacije temeljem dobi. Takvo postupanje nacionalnog suda ne može dovesti u pitanje načelo pravne sigurnosti i načelo zaštite legitimnih očekivanja, kao ni mogućnost pojedinca (u ovom slučaju poslodavca) koji se smatra oštećenim primjenom nacionalne odredbe suprotne pravu Unije da se pozove na odgovornost države za štetu. Sud EU je, dakle, dao apsolutnu prednost primjeni horizontalnih izravnih učinaka općem načelu zabrane diskriminacije temeljem dobi pred načelom pravne sigurnosti i načelom zaštite legitimnih očekivanja. S druge strane, Sud EU je otvorio i mogućnost da druga strana (poslodavac) pretrpljenu štetu ostvaruje od države članice koja nije pravilno transponirala direktivu.

Sud EU i zaštitu temeljnih prava uređenih Poveljom u privatnopravnom odnosima također temelji na istom tumačenju horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava. U spojenim predmetima C-569/16 i C-570/16, *Bauer*⁶¹ Sud EU je tumačio horizontalne izravne učinke čl. 31/2 Povelje o temelj-

⁶¹ Presuda od 6. studenoga 2018., *Bauer*, spojeni predmeti C-569/16 i C-570/16, ECLI:EU:C:2018:871.

nom pravu na plaćeni godišnji odmor u vezi s Direktivom 2003/88/EZ o određenim vidovima organizacije radnog vremena. Njemački Građanski zakonik isključivao je mogućnost da naknada za neiskorišteni godišnje odmor bude dio ostavine tj. isključivao je pravo nasljednika (npr. bračnog druga) da ostvari prema poslodavcu preminulog bračnog druga imovinskopravni zahtjev na isplatu naknade za godišnji odmor koja nije bila isplaćena preminulom bračnom drugu. Sud EU je tumačio da je pravo na naknadu za godišnji odmor zaštićeno čl. 31/2 Povelje. S druge strane, Sud EU je tumačio da je već stečeno pravo na naknadu za plaćeni godišnji odmor imovinsko pravo koje je dio imovine radnika. Zbog toga smrt radnika ne može retroaktivno dovesti do gubitka tog imovinskog prava te može biti predmet nasljeđivanja. Ako nacionalno pravo nije usklađeno s Direktivom 2003/88/EZ kojom je to temeljno pravo konkretizirano, s obzirom na to da odredbe nepravilno transponirane direktive ne mogu imati horizontalne izravne učinke, o imovinskopravnom zahtjevu nasljednika radi isplate naknade za godišnji odmor protiv privatnog poslodavca nacionalni sud mora odlučiti odgovarajućim tumačenjem nacionalnog prava sukladno ciljevima direktive. Ako takvo tumačenje nije moguće, zaštita temeljnog prava na naknadu za godišnji odmor ostvaruje se prema privatnom poslodavcu temeljem izravnih učinaka čl. 31/2 Povelje. Drugim riječima Sud EU je odredbi iz čl. 31/2 Povelje o temeljnom pravu na naknadu za godišnji odmor priznao horizontalne izravne učinke. Nasljednici radnika stekli su nasljeđivanjem pravo na naknadu za godišnji odmor kojeg je imao ostavitelj. Ujedno je za privatnog poslodavca nastala obveza na isplatu naknade neovisno o tome što nacionalnim pravom ta obveza nije propisana u odnosu na nasljednike zaposlenika.⁶²

U predmetu C-414/16, *Egenberger*⁶³ Sud EU je koristeći se istom metodologijom tumačio da čl. 21. Povelje o zabrani diskriminacije temeljem vjeroispovjesti i čl. 47. Povelje o pravu na djelotvoran pravni lijek imaju horizontalne izravne učinke u privatnopravnom odnosu koji nastaju u vezi zapošljavanja, a u vezi s

⁶² Horizontalne izravne učinke čl. 31/2 Povelje u vezi s Direktivom 2003/88/EZ Sud EU je potvrdio i u presudi od 6. studenoga 2018., *Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften*, C-684/16, ECLI:EU:C:2018:874. U tom je predmetu bilo sporno da li pravo radnika na plaćeni godišnji odmor podrazumijeva i obvezu privatnog poslodavca na plaćanje naknade za neiskorišteni godišnji odmor prilikom prestanka radnog odnosa. S obzirom na to da se radilo o privatnom poslodavcu, Sud je tumačio da čl. 32/1 Povelje isključuje primjenu odredbe nacionalnog prava koja ne priznaje pravo na naknadu za neiskorišteni godišnji odmor, te da zaposlenik na temelju horizontalnih izravnih učinaka čl. 32/1 Povelje može prema privatnopravnom poslodavcu ostvarivati imovinskopravni zahtjev u vezi naknade za neiskorišteni godišnji odmor.

⁶³ Presuda od 17. travnja 2018., *Egenberger*, C-414/16, ECLI:EU:C:2018:257.

čl. 4/2 Direktive 2000/78/EZ o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja. Tom je odredbom Direktive bilo dopušteno državama članicama da zadrže nacionalne odredbe koje dopuštaju kod profesionalnih djelatnosti crkvama i drugim privatnim organizacijama, čiji se sustav vrijednosti temelji na vjeri, različito postupanje zbog vjere, ali samo ako vjera predstavlja stvarni, legitimni i opravdani uvjet za obavljanje zanimanja. U tom se predmetu vodio spor između osobe koja se prijavila na natječaj za posao i poslodavca koji je u uvjetima za natječaj izričito naveo kao uvjet za zaposlenje pripadnost evangeličkoj crkvi ili crkvi koja je članica zajednice kršćanskih crkava u Njemačkoj te poistovjećivanje s đakonskim poslanjem. Na radno mjesto je izabrana osoba koja se deklarirala kao kršćanin koji pripada regionalnoj evangeličkoj crkvi u Berlinu. Tužiteljica, koja se prijavila na natječaj i deklarirala da ne pripada niti jednoj vjeroispovijesti, smatrala je da je odbijanjem njezine prijave za zaposlenje diskriminirana na temelju vjere te je zahtijevala da joj se temeljem njemačkog Općeg zakona o jednakom postupanju isplati uzrokovana šteta, uključujući i neimovinsku štetu. Tuženi poslodavac osporavao je tužbeni zahtjev smatrajući da je različito postupanje na temelju vjere bilo opravdano te se pozivao na odredbe njemačkog zakona kojim je bila transponirana Direktiva 2000/78/EZ. Sud EU je prvo tumačio čl. 4/2 Direktive u vezi s čl. 47. Povelje o djelotvornom pravnom lijeku. Sud EU je smatrao da je tvrdnja crkve o postojanju legitimnog i opravdanog uvjeta vjere za obavljanje zanimanja načelno dopuštena, ali da mora biti predmet djelotvornog sudskog nadzora, te da mora biti u skladu s načelom proporcionalnosti. Nadalje, Sud EU je tumačio da je zabrana diskriminacije na temelju vjere opće načelo prava Unije koje je utvrđeno u čl. 21. Povelje te da s obzirom na svoj sadržaj ta odredba Povelje ima sve uvjete za izravne učinke. Isto je tako Sud EU tumačio i da čl. 47. Povelje ispunjava pretpostavke za izravne učinke. Slijedom toga je ako nacionalni sud u sporu između pojedinaca, kad ne može osigurati zaštitu odgovarajućim tumačenjem nacionalnog prava, dužan osigurati pravnu zaštitu pojedincu u slučaju diskriminacije temeljem vjeroispovijesti neprimjenjivanjem nacionalne odredbe protivne pravu Unije i to temeljem izravnih učinaka čl. 21. i 47. Povelje. To pravilo vrijedi i u sporovima između pojedinaca tj. u sporovima u privatnopravnim odnosima. Ukratko, Sud EU je opet priznao horizontalne izravne učinke temeljnom pravu iz čl. 21. Povelje (zabrana diskriminacije temeljem vjeroispovijesti) i temeljnom pravu iz čl. 47. Povelje (pravo na djelotvorni pravni lijek) temeljem kojim za privatnog poslodavca nastaje obveza nediskriminatornog postupanja temeljem vjeroispovijesti odnosno obveza obrazlaganja ra-

zličitog tretmana temeljem vjere stvarnim, legitimnim i opravdanim uvjetima čija opravdanost može biti predmet sudske kontrole.⁶⁴

Horizontalne izravne učinke čl. 21. Povelje u vezi s Direktivom 2000/78/EZ Sud EU je tumačio i u predmetu C-193/17, *Cresco Investigation*.⁶⁵ U tom je predmetu Sud EU, između ostalog, tumačio i kako bi zbog horizontalnih izravnih učinaka čl. 21. Povelje o temeljnom pravu na nediskriminatorno postupanje temeljem vjeroispovijesti trebao postupati privatni poslodavac dok se nacionalno zakonodavstvo ne uskladi s Direktivom 2000/78/EZ kojom se konkretizira zabrana diskriminacije temeljem vjeroispovijesti. Prema austrijskom zakonodavstvu Veliki petak je bio plaćeni neradni dan samo za pripadnike određenih crkava tj. vjeroispovijesti. Tužitelj, zaposlen kod privatnog poslodavca, smatrao je da je, s obzirom na to da nije bio pripadnik niti jedne od tih vjeroispovijesti, diskriminiran jer nije imao pravo na naknadu plaće za neradni dan kad je radio na Veliki petak. Zbog toga je od poslodavca tužbom zahtijevao naknadu za neradni dan. Sud EU je tumačio da odredba austrijskog zakona predstavlja izravnu diskriminaciju temeljem vjeroispovijesti, te da ne postoje opravdanja za odstupanja od zabrane diskriminacije. Slijedom toga, dok se austrijsko zakonodavstvo ne uskladi s pravom Unije, s obzirom na to da čl. 21. Povelje o zabrani diskriminacije ima izravne učinke na sve zaposlenike, neovisno o njihovoj vjeroispovijesti, na sve zaposlenike treba primjenjivati odredbe austrijskog zakona kojima se samo zaposlenicima određene vjere priznaje pravo na naknadu za rad na Veliki petak. Drugim riječima, Sud EU tumačio je da se personalno područje primjene nacionalne dis-

⁶⁴ U predmetu C-68/17-IR Sud je također tumačio Direktivu 2000/78/EZ o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje i zapošljavanju i obavljanju zanimanja i čl. 21. Povelje o zabrani diskriminacije na temelju vjere. Radilo se otkazu ugovora o radu liječniku, katoličke vjeroispovijesti, od strane poslodavca – društva s ograničenom odgovornošću čiji se sustav vrijednosti temelji na vjeri ili uvjerenju, a čiji se cilj ispuniti zadaće Caritas, osobito upravljanjem bolničkom ustanovom. Razlog otkaza o ugovora o radu bila je okolnost da se zaposlenik, čiji je brak bio sklopljen katoličkim obredom, razveo, a potom je s novom partnericom sklopio građanski brak, a prvi brak nije bio crkveno poništen. Tužitelj je osporavao da razlog za otkaz nije valjan, jer je diskriminatoran temeljem vjere, dok je poslodavac otkaz opravdavao pozivom na odredbu njemačkog zakona kojim je transponiran čl. 4/4 Direktive 2000/78/EZ o opravdanim razlozima za različito postupanje temeljem vjere. Sud je, kao i u predmetu *Egenberger*, tumačio čl. 4/2 Direktive 2000/78/EZ na način da razlog za različito postupanje temeljem vjere mora biti stvaran, legitiman i opravdan s obzirom na sustav vrijednosti predmetne crkve, da mora biti proporcionalan te da mora biti osigurana djelotvorna sudska kontrola odluke o različitom postupanju. Ako se nacionalna odredba ne može tumačiti sukladno čl. 4/2 Direktive 2000/78/EZ, nacionalni sud je u sporu koji se vodi između privatnopravnih subjekata dužan izuzeti nacionalnu odredbu protivnu pravu Unije i pružiti zaštitu temeljem učinaka koji proizlaze iz čl. 21. Povelje. Sud je, dakle, opet priznao horizontalne izravne učinke temeljenog prava na nediskriminatorno postupanje temeljem vjeroispovijesti iz čl. 21. Povelje.

⁶⁵ Presuda od 22. siječnja 2019., *Cresco Investigation*, C-193/17, ECLI:EU:C:2019:43.

krimirajuće odredbe treba proširiti na sve zaposlenike neovisno o vjeri kako bi se otklonila diskriminacija temeljem vjere. U konačnici to je značilo da je temeljem horizontalnih izravni učinaka čl. 21. Povelje nastala za privatnog poslodavca nova obveza isplate naknade za rad na Veliki petak svim zaposlenicima neovisno o tome da li su bili ili ne pripadnici crkava za koje je to pravo bilo propisano u zakonu.

Iz prikazane prakse Suda EU nedvojbeno proizlazi da koncept horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava priznatih pravom Unije ima ograničeno područje primjene i da ne postoji tendencija u pravu Unije da se u svim privatnopravnim odnosima priznaju horizontalni izravni učinci svih temeljnih prava. Glavni je cilj horizontalnih izravnih učinaka odredbi prava Unije o temeljnim pravima supstituirati nemogućnost nastupanja horizontalnih izravnih učinaka netransponirane ili nepravilno transponirane direktive kojom se konkretizira zaštita i ostvarivanje temeljnih prava u određenim privatnopravnim odnosima. Cilj je zapravo uspostaviti za pojedince čija su temeljna prava povrijeđena isti efikasni režim zaštite kao da je direktiva koja uređuje zaštitu tog temeljnog prava u privatnopravnim odnosima pravilno transponirana.⁶⁶ Zato je i područje primjene horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava svedeno na područje primjene direktiva kojima se na razini Unije harmonizira njihova zaštita i ostvarivanje. Ta okolnost determinira i pretpostavke za djelovanje horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava. Kumulativno se mora ispuniti čak deset važnih pretpostavki. To su: 1) radi se o temeljnom pravu priznatom pravom Unije; 2) zaštita tog temeljnog prava konkretizirana je direktivom temeljem koje su države članice svoje nacionalno zakonodavstvo trebale uskladiti s europskim standardima efikasne zaštite tog temeljnog prava; 3) područje primjene direktive odnosi se i na privatni sektor tj. i na određene privatnopravne odnose;⁶⁷ 4) privatnopravni od-

⁶⁶ V. M. Dougan, op. cit., 232; Arthur S. Hartkamp, "The General Principles of EU Law and Private Law", *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, Bd. 75, H. 2, 2011, 246; Gregor Thüsing, Sally Horler, "Case C-555/07, Seda Küçükdeveci", *The Canadian Modern Language Review*, 2010, 1170; V. K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, op. cit., 1669.

⁶⁷ Iz te bi pretpostavke proizlazilo da u vrlo malo slučajeva postoji mogućnost da se prošire horizontalni izravni učinci temeljnih prava Unije i na druga područja. To bi, npr. eventualno bilo moguće u području zaštite osobnih podataka jer čl. 16. UFEU slično kao i čl. 19. UFEU predstavlja osnovu za donošenje mjera za zaštitu osobnih podataka, a čl. 16/1. UFEU izričito propisuje da svaka osoba ima pravo na zaštitu svojih osobnih podataka. To je ujedno i jedno od temeljenih prava uređenih Poveljom čl. 8. V. E. Muir, op. cit., 61. Takvo tumačenje potvrđuje okolnost da je 2016. godine donesena posebna Uredba (EU) 2016/679 o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka (Opća uredba o zaštiti podataka), *Sl.L. L 119, 4.5.2016, s. 1–88 kojom se, između ostalog, uređuje zaštita i u različitim privatnopravnim odnosima temeljnog*

nos koji je predmet spora spada u područje primjene direktive;⁶⁸ 5) u privatno-pravnom odnosu je povrijeđeno temeljno pravo priznato pravom Unije; 6) država članica je povrijedila obvezu na pravovremeno i/ili pravilno transponiranje direktive; 7) ciljevi direktive ne mogu se ostvariti tumačenjem nacionalnog prava sukladno ciljevima direktive; 8) odredba netransponirane/nepravilno transponirane direktive ne može imati horizontalne izravne učinke; 9) odredba prava Unije o temeljnom pravu može, s obzirom, na svoj sadržaj imati izravne učinke i 10) nacionalne odredbe za koje nastaje obveza neprimjenjivanja zbog suprotnosti temeljnom pravu spadaju u područje primjene prava Unije tj. radi se o nacionalnoj odredbi kojom se provodi pravo Unije.⁶⁹

Sve navedene pretpostavke u svakom bi konkretnom slučaju morao utvrditi nacionalni sud od kojeg se zahtijeva zaštita određenog temeljnog prava u privatnopravnom odnosu. Pritom je važno i kojim će redoslijedom nacionalni sud utvrđivati te pretpostavke i postupati kako bi pružio efikasnu zaštitu temeljnog prava u privatnopravnom odnosu. Nakon što nacionalni sud utvrdi da se radi o zaštiti temeljnog prava priznatog pravom Unije čija se zaštita ostvaruje u okviru određenog privatnopravnog odnosa, nacionalni sud mora utvrditi da li se radi o privatnopravnom odnosu koji spada u područje primjene direktive koja uređuje zaštitu tog temeljnog prava. Drugi je korak procjena da li je u nacionalnom pravu direktiva transponirana i da li je pravilno i u potpunosti transponirana odnosno da li se primjenom nacionalnog prava usklađeno s direktivom ostvaruje efikasna i potpuna zaštita temeljnog prava sukladno ciljevima direktive. Tek ako nacionalni sud procijeni da nacionalno pravo nije usklađeno s direktivom, nacionalni sud obavezan je temeljem čl. 4/3 UEU o načelu lojalne suradnje tumačiti nacionalno pravo sukladno ciljevima direktive. Ako to nije moguće nacionalni sud mora provjeriti da li su ispunjene pretpostavke za izravne učinke odredbe Povelje odnosno općeg načela o temeljnom pravu i ako da,⁷⁰ izuzeti iz primjene nacionalnu odred-

prava na zaštitu osobnih podataka. Tada temeljno pravo na zaštitu osobnih podataka ima horizontalne izravne učinke temeljem izravno primjenjivih odredbi Uredbe.

⁶⁸ V. u tom smislu presudu Presuda od 23. rujna 2008., *Bartsch*, C-427/06, ECLI:EU:C:2008:517 u kojoj je Sud prethodno razmatrao da li postoji veza između diskriminatornog nacionalnog propisa i prava Unije, jer je to osnovna pretpostavka za razmatranje usklađenosti nacionalnog propisa s pravom Unije, te eventualne opravdanosti i proporcionalnosti iznimki od zabrane diskriminacije.

⁶⁹ Slično i E. Muir, op. cit., 60.

⁷⁰ Ako odredba Povelje ne ispunjava pretpostavke za izravne učinke, zaštita pojedinca može se ostvariti samo pravnim sredstvima kojima se od države članice zahtijeva naknada štete zbog propust u usklađivanju nacionalnog prava s pravom Unije. V. presudu od 15. siječnja 2014., *Association de médiation sociale*, C-176/12, ECLI:EU:C:2014:2, t. 50.

bu suprotnu pravu Unije te pružiti zaštitu temeljnom pravu temeljem horizontalnih izravnih učinaka odredbe o temeljnom pravu.

*Utjecaj horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava
na privatnopravne odnose*

Priznavanje horizontalnih pravnih učinaka određenih temeljnih prava u privatnopravnim odnosima dovodi do toga da u sporu između privatnopravnih subjekata nacionalni sudovi ne primjenjuju odredbe nacionalnog prava suprotne pravu Unije tj. odredbama Povelje i općih načela koje priznaju temeljna prava i odredbama direktiva koje konkretiziraju njihovu zaštitu (načelo nadređenosti prava Unije). Zaštita temeljnog prava u privatnopravnom odnosu pruža se temeljem horizontalnih izravnih učinaka odredbe Povelje ili općeg načela. Za pojedinca čija su temeljna prava povrijeđena u privatnopravnom odnosu na taj se način uspostavlja pravni položaj kojim se uvažava njegovo temeljno pravo tj. otklanja se povreda njihovog temeljnog prava (npr. neprimjenjivanjem posebnih odredbi o ugovorima na određeno vrijeme, otkaznim rokovima, isplati otpremnine, isplati naknade za neradne dane ili za godišnji odmor i sl).

Pružanje zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima temeljem horizontalnih izravnih učinaka može, ujedno, dovesti i do osnivanja novih subjektivnih prava i obveza za privatnopravne subjekte i/ili do preobražaja postojećih privatnopravnih odnosa. Moguće je da posljedica primjene horizontalnih izravnih učinaka odredbe Povelje o temeljnom pravu ili općeg načela budu konverzija ugovora, poništenje ugovora, proglašenje ugovora ništavim, proglašenje nevaljanim otkaza o radu, nastavak ugovora o radu, produženje otkaznog roka, nastanak obveze naknade štete, obveze na isplatu veće otpremnine, obveze na naknadu neisplaćenih plaća, obveze isplate naknada koje se do tada uopće nisu morale plaćati, novih obveza u vezi plaćanja drugih dodataka, doprinosa u vezi s radom, i sl. U najvećem broju slučajeva radit će se o promjenama u privatnopravnom odnosu, novim pravima i obvezama koji izlaze izvan okvira legitimnih očekivanja koje su stranke imale u trenutku osnivanja privatnopravnog odnosa odnosno poduzimanja određenih pravnih radnji postupajući sukladno nacionalnom pravu koje uređuje takve privatnopravne odnose. Sud EU jasno je, međutim, tumačio da se stranke ne mogu u pogledu posljedica horizontalnih izravnih učinaka temeljenih prava pozvati na tu okolnost. Sud EU je u predmetu *Dansk Industri* izričito tumačio primjenu horizontalnih izravnih učinaka i načela nadređenosti prava Unije koji ne mogu biti isključeni zbog načela zaštite legitimnih očekivanja i načela

pravne sigurnosti.⁷¹ Horizontalne izravne učinke stoga ne isključuje niti okolnost da će zbog njihove primjene drugi privatnopravni subjekt pretrpjeti štetu.

Horizontalni izravni učinci temeljnih prava mogu značajno utjecati i na ograničenje privatne autonomije i slobode ugovaranja u privatnopravnim odnosima. Za privatnopravnog subjekta može nastati obveza da s određenom osobom mora sklopiti ugovor, da taj ugovor mora biti određenog sadržaja i trajanja. Privatnopravni subjekti mogu radi zaštite temeljnih prava drugih sudionika u privatnopravnom odnosu biti ograničeni prilikom odlučivanja o tome da li će s određenom osobom sklopiti ugovor, kojeg će sadržaj taj ugovor biti, koje će se obveze preuzeti ugovorom, da li će ugovor biti sklopljen na određeno ili neodređeno vrijeme, kako i kad će se otkazati ugovor i sl. Ta se ograničenja u pravu Unije opravdavaju potrebom za efikasnom zaštitom najvažnijih temeljnih prava u pravu Unije i uspostavljanjem socijalne pravde u određenim privatnopravnim odnosima. Ravnoteža između ograničenja slobode privatne autonomije i zaštite temeljnih prava horizontalnim izravnim učincima pokušava se, pritom, uspostaviti na nekoliko načina. Do ograničenja privatne autonomije radi zaštite temeljnih prava Unije dolazi samo u određenim privatnopravnim odnosima u kojima je zaštita temeljnih prava posebno uređena primarnim pravom Unije i direktivama. Radi se, po pravilu, o privatnopravnim odnosima s izraženim socijalnim elementima (npr. radnopravni odnosi). Uvijek kad je to moguće prioritet se u rješavanju sporova u vezi zaštite temeljnog prava u privatnopravnom odnosu daje primjeni nacionalnog prava koje se tumači sukladno ciljevima netransponirane direktive. Na taj se način za privatnopravne subjekte ipak uspostavlja određena razina pravne sigurnosti i izvjesnosti, jer se na privatnopravni odnos primjenjuje nacionalno pravo koje je i inače mjerodavno za taj privatnopravni odnos. I konačno, privatnopravnom subjektu (npr. poslodavcu) čija je privatna autonomija u privatnopravnom odnosu ograničena zbog horizontalnih izravnih učinaka temeljnog prava i koji zbog toga trpi štetu priznaje se pravo zahtijevati naknadu štete od države članice zbog povrede prava Unije koja se sastoji u nepravilnom transponiranju direktive. Zbog propusta u transponiranju direktive koja uređuje zaštitu određenog temeljnog prava, povrijeđena su legitimna očekivanja druge strane u privatnopravnom odnosu koja je postupala pouzdajući se u nacionalno pravo koje uređuje taj privatnopravni odnos za koji se kasnije pokazalo da je suprotno pravu Unije. Ako je, pritom, za tog privatnopravnog subjekta nastala neka šteta (npr. nova obveza plaćanja nekih naknada, plaća, dodataka i sl) ta se šteta može nadoknaditi od države

⁷¹ V. Arthur Hartkamp, Carla Sieburg, Wouter Devroe, *Cases, Materials and Text on European Law and Private Law*, Oxford, 2017, 324.

članice po pravilima o izvanugovornoj odgovornosti države članice za štetu zbog povrede prava Unije.

ZAKLJUČAK

Zaštita temeljnih prava značajno utječe na uređenje privatnopravnih odnosa koji spadaju u područje primjene prava Unije. Zbog zaštite temeljenih prava bilo temeljem sekundarnih pravnih akata Unije koji uređuju zaštitu temeljnih prava u privatnopravnim odnosima bilo temeljem horizontalnih izravnih učinaka odredbi primarnog prava Unije o temeljnim pravima značajno je promijenjen tradicionalni koncept privatne autonomije i slobode ugovaranja. Zbog toga je od posebne važnosti da je u pravu Unije i u pravu država članica detaljno i jasno određeno u kojim se sve privatnopravnim odnosima i na koji način ostvaruje zaštita temeljnih prava Unije, koje su posljedice povrede temeljnih prava u pogledu valjanosti i postojanja privatnopravnog odnosa, koje su moguće sankcije za povredu obveze na poštivanje određenog temeljnog prava u privatnopravnom odnosu.

Za privatnopravne odnose koji spadaju u područje primjene prava Unije potrebno je uspostaviti odgovarajuću ravnotežu između zahtjeva za efikasnom zaštitom temeljnih prava u privatnopravnim odnosima, s jedne strane, i privatne autonomije i slobode ugovaranja na unutarnjem tržištu, s druge strane. Dosadašnja praksa Suda EU i pravni akti Unije o temeljnim pravima pokazuju da se u privatnopravnim odnosima ne daje apsolutna prednost zaštiti temeljnih prava. Neograničeno proširivanje zaštite temeljnih prava u svim privatnopravnim odnosima, posebno putem priznavanja horizontalnih izravnih učinaka svim odredbama prava Unije o temeljnim pravima, neovisno o tome postoji li ili ne funkcionalna povezanost s nekim sekundarnim pravnim aktom koji tu zaštitu konkretizira, značajno bi ugrozilo koncept privatne autonomije i slobode ugovaranja koji je prihvaćen u pojedinim državama članicama. Nesporno je, naime, da se i u privatnopravnim odnosima moraju štiti temeljena prava i da se prilikom uređenja privatnopravnih odnosa mora voditi računa i o odgovarajućoj zaštiti temeljnih prava. Međutim, priznavanje horizontalnih izravnih učinaka svim odredbama prava Unije o temeljnim pravima i u svim privatnopravnim odnosima, moglo bi prekomjerno ograničiti slobodu ugovaranja i privatnu autonomiju, pravnu sigurnost u privatnopravnim odnosima, načelo zaštite legitimnih očekivanja i dr. To bi u konačnici moglo negativno utjecati i na funkcioniranje unutarnjeg tržišta čije se uređenje temelji upravo na načelu privatne autonomije i slobodi ugovaranja svih sudionika na tržištu. Da bi se na unutarnjem tržištu ostvarivala prekogranična privatna autonomija u privatnom pravu Unije uređen je čitav niz različitih pravnih instrumenata kojima je upravo cilj osigurati slobodno i informirano odlučiti-

vanje o prekograničnom sklapanju ugovora. Neograničeni horizontalni izravni učinci temeljnih prava u svim privatnopravnim odnosima mogli bi ugroziti njihovu svrhu i pozitivan utjecaj na prekograničnu privatnu autonomiju. Zbog svega toga bi horizontalni izravni učinci odredbi prava Unije o temeljnim pravima trebali biti samo iznimno dopušteni. S obzirom na to da se radi o vrlo specifičnom autonomnom europskom konceptu koji u praksi može dovesti do različitih tumačenja sadržaja pojedinih subjektivnih temeljnih prava, standarda njihove efikasne zaštite i njihovog sadržaja, pravna sigurnost bila bi značajno veća kad bi se zaštita temeljnih prava u privatnopravnim odnosima u pravu Unije izričito uredila i to, prvenstveno, privatnopravnim instrumentima kojima se i inače u okviru privatnog prava uređuje zaštita socijalnih vrijednosti i socijalne pravde u privatnopravnim odnosima. Razvoj koncepta horizontalnih izravnih učinaka temeljnih prava kroz praksu Suda EU nije dovoljno sustavan da bi u konačnici mogao doprinijeti efikasnoj i usklađenoj zaštiti temeljnih prava u privatnopravnim odnosima i njihovoj uravnoteženoj zaštiti s obzirom na načelo privatne autonomije.

S obzirom na to da horizontalni izravni učinci temeljnih prava mogu značajno promijeniti privatnopravni odnos u kojem se ostvaruje zaštita temeljnog prava, za sigurnost uređenja privatnopravnih odnosa, privatnu autonomiju i slobodu ugovaranja bilo bi povoljnije da se zaštita temeljnih prava ostvaruje drugim nacionalnim mjerama kojima se postižu tzv. posredni horizontalni učinci temeljnih prava Unije.⁷² Radi se o različitim postupanjima tijela javne vlasti država članica sukladno obvezama iz čl. 51 Povelje⁷³ i čl. 4/3 UEU o načelu lojalne suradnje⁷⁴ koja u konačnici dovode do toga da se, posredno, posredstvom javne vlasti osigurava zaštita temeljnih prava u privatnopravnim odnosima. To mogu biti različite nacionalne mjere koju poduzimaju zakonodavna tijela ili nacionalni sudovi kao što su npr. tumačenje sekundarnih pravnih akata Unije sukladno primarnom pravu Unije o temeljnim pravima, tumačenje nacionalnog prava sukladno

⁷² V. Carsten Herrestahl, "Grundrechtcharta und Privatrecht – Die Bedeutung der Charta der Grundrechte für das europäische und nationale Privatrecht", *Zeitschrift für europäisches Privatrecht*, No. 2, 2014, 255, 277–278.

⁷³ ČL. 51. Povelje obvezuje tijela i institucije Unije i država članica da u području primjene prava Unije poštuju temeljna prava iz Povelje i promiču njihovu primjenu.

⁷⁴ Obveza država članica da poduzimaju sve odgovarajuće mjere kako bi ispunile obveze iz Ugovora (čl. 4/3 UEU) obuhvaća i obvezu da se u svim nacionalnim mjerama koje spadaju u područje primjene prava Unije poštuju temeljne vrijednosti na kojima se temelji Unija (čl. 2 UEU) uključujući i temeljna prava.

odredbama primarnog i sekundarnog prava Unije o temeljnim pravima,^{75,76} postupanje sukladno načelu nadređenosti prava Unije i neprimjenjivanje nacionalne odredbe suprotne odredbama prava Unije o temeljnim pravima,⁷⁷ uređenje u nacionalnom pravu privatnopravnih odnosa uz uvažavanje temeljnih prava Unije, uvažavanje temeljnih prava Unije prilikom usklađivanja nacionalnog prava s pravom Unije čak i u slučajevima kad se usklađivanje provodi s direktivama koje se ne odnose izravno na zaštitu temeljnih prava, propisivanje pravnih instrumenata za efikasnu zaštitu temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima,⁷⁸ propisivanje proporcionalnih i učinkovitih sankcija za povredu temeljnih prava, izričito zakonsko uređenje opravdanih ograničenja u ostvarivanju temeljnih prava sukladno kriterijima određenim u čl. 52. Povelje i sl.

Takvim se mjerama u privatnopravnim odnosima i bez izravne primjene odredbi prava Unije o temeljnim pravima također mogu ostvariti pretpostavke za efikasno ostvarivanje i zaštitu temeljnih prava Unije, te spriječiti postupanja ili propuštanja privatnopravnih subjekata kojima se neopravdano onemogućava ili ograničava ostvarivanje temeljnih prava drugih privatnopravnih subjekata.⁷⁹ Zaštita temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima tada se ostvaruje posredstvom nacionalnog prava (tzv. posredni horizontalni učinci temeljnih prava). Primjenom nacionalnog prava sukladno pravu Unije temeljna prava posredno postaju jedan od relevantnih elemenata za rješavanje sporova između privatnopravnih subjekata. Zaštita i ostvarivanje privatnih prava, pa čak i sam sadržaj privatnopravnih odnosa, na određeni se način prilagođava i modificira standar-

⁷⁵ V. P. Craig, op. cit., 210; H.D. Jarass, op. cit., Kom. Art., 51. Rn. 34.; S. Lohsse, R. Schulze, op. cit., 23; Marek Safjan, "The Horizontal effect of Fundamental Rights in Private Law – on Actors, Vectors, and Factors of Influence", *Varieties of European Economic Law and Regulation, Heidelberg*, (ur. Kai Prunhagen, Peter Rott), 2014, 140–141; C. Herrestahl, op. cit., 272, 275.

⁷⁶ Obveze koje za nacionalne sudove vrijede u pogledu primjene i tumačenja nacionalnog prava sukladno primarnom pravu Unije (čl. 4/3. UEU) na odgovarajući način vrijede i za tumačenje Povelje. To bi značilo da su nacionalni sudovi obvezni i u sporovima između privatnopravnih subjekata za koje je mjerodavno pravo Unije privatnopravne odredbe nacionalnog prava tumačiti na način sukladan odredbama Povelje kako bi se u spornom privatnopravnom odnosu uvažavala i temeljna prava stranaka. Ta će obveza postojati za one norme privatnog prava koje su mjerodavne za rješavanje privatnopravnog spora koji spada u područje primjene prava Unije. V. H.D. Jarass, op. cit., Kom. Art. 51. Rn. 34.; Christoph Busch, "Europäischer Grundrechtsschutz im Privatrecht nach Lisabon: Die EU-Grundrechtcharta als neuer Prüfungsmaßstab für Umsetzugsgesetze", *Deutsche Richterzeitung*, No. 2, 2010, 65.

⁷⁷ V. C. Herrestahl, op. cit., 270–272; S. Lohsse, R. Schulze, op. cit., 25–26.

⁷⁸ V. H.D. Jarass, op. cit., Kom. Art. 51. Rn. 5.; C. Calliess, "Kom. Art. 1 GRCh", *EUV/AEU, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016, 2761; C. Herrestahl, op. cit., 247–249, 251.

⁷⁹ V. H.D. Jarass, op. cit., Kom. Art. 51. Rn. 33–35.; S. Lohsse, R. Schulze, op. cit., 22–23.

dima koje je Unija postavila za zaštitu određenih temeljnih prava. S obzirom na to da se posredni horizontalni učinci ostvaruju nacionalnim mjerama, zaštitu temeljnih prava u privatnopravnim odnosima tada je moguće prilagoditi i stupnju razvoja društvenih i pravnih odnosa u nacionalnom poretku, nacionalnim standardima zaštite temeljnih prava, nacionalnom konceptu privatne autonomije, zahtjevima usklađene i koordinirane zaštite međusobno konkurirajućih temeljnih prava i sl. Ostvarivanjem zaštite temeljnih prava Unije putem posrednih horizontalnih učinaka ne zadire se stoga izravno u ključne elemente za uređenje privatnopravnih odnosa na nacionalnoj razini kao što su privatna autonomija strana, načelo slobode ugovaranja, načelo dispozitivnosti, načelo pravne sigurnosti. Zaštita temeljnih prava Unije zapravo se ostvaruje sukladno standardima kojima je u nacionalnom pravu uspostavljena zaštita temeljnih prava u privatnopravnim odnosima. Osim toga, davanje prednosti posrednim horizontalnim učincima u zaštiti temeljnih prava Unije u skladu je i s podjelom nadležnosti za uređenje privatnopravnih odnosa između Unije i država članica sukladno načelu supsidijarnosti i načelu proporcionalnosti (čl. 5 UEU). Konačno i iz prakse Suda EU u vezi s tumačenjem zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima proizlazi da se prilikom zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima prednost daje posrednim horizontalnim učincima temeljnih prava. Sud EU uvijek naglašava da u slučaju neusklađenosti nacionalnog prava s pravom Unije nacionalni sud zaštitu temeljnih prava u sporovima između pojedinaca prvo treba pokušati pružiti tumačenjem nacionalnog prava sukladno pravu Unije. Takvim se tumačenjem nacionalnog prava ostvaruju upravo posredni horizontalni učinci temeljnog prava u konkretnom sporu između pojedinaca. Iz prakse Suda EU proizlazi da se horizontalni izravni učinci temeljnih prava aktiviraju tek ako nije moguće primjenom nacionalnog prava osigurati efikasnu zaštitu temeljnog prava.

Efikasnost zaštite temeljnih prava u privatnopravnim odnosima uređenim pravom Unije temeljem posrednih horizontalnih učinaka temeljnih prava ovisit će, međutim, o čitavom nizu čimbenika. Velikim dijelom će zaštita temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima ovisiti o tome u kojoj se mjeri i inače nacionalnim privatnim pravom štite temeljna prava u privatnopravnim odnosima. Važno je i kako su uređena pravna sredstva za zaštitu temeljnih prava, kao i kako su u nacionalnom privatnom pravu uređeni različiti pravni standardi čijim se tumačenjem najčešće u praksi i ostvaruju posredni horizontalni učinci temeljnih prava Unije (npr. postupanje u dobroj vjeri, načelo savjesnosti i poštenja, načelo

jednakosti ugovornih stranaka, zabrana prouzrokovanja štete, zabrana zlouporabe prava i sl.).⁸⁰

Ipak, u najvećoj će mjeri efikasnost zaštite temeljenih prava putem posrednih horizontalnih učinaka temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima ovisiti o postupanju nacionalnih sudova. Doprinos posrednih horizontalnih učinaka zaštiti temeljnih prava u privatnopravnim odnosima ovisi, ponajprije, o metodama kojima je u okviru nacionalnog pravnog poretka dopušteno tumačiti nacionalno pravo sukladno pravu Unije i o tome kako su određene granice dopuštenog tumačenja. S druge strane, o nacionalnom sudu ovisi i kako će tumačiti standarde efikasnosti zaštite temeljnih prava, te kako će u slučajevima kad je izuzeo iz primjene određenu odredbu nacionalnog prava suprotnu pravu Unije o temeljnim pravima procjenjivati koja je nacionalna odredba mjerodavna za pružanje zaštite temeljnom pravu. O nacionalnom će sudu ovisiti i kako će u konkretnom sporu između pojedinaca u kojima su međusobno suprotstavljena različita temeljna prava Unije uspostaviti optimalnu ravnotežu u njihovoj zaštiti, vodeći računa o načelu proporcionalnosti (npr. pravo na nediskriminatorno postupanje, s jedne strane, te pravo na poduzetničku slobodu i slobodu ugovaranja, s druge strane).⁸¹ Sve to zahtijeva od nacionalnih sudova posebnu senzibiliziranost za zaštitu temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima uređenim nacionalnim pravom, ali i drugačiji pristup tumačenju nacionalnog prava. Nacionalni sudovi moraju se prilikom pružanja zaštite temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima prvenstveno rukovoditi razlozima zbog kojih se u pravu Unije određenom temeljnom pravu pruža zaštita, funkciji koje to temeljno pravo ima u pravu Unije te ciljevima koji se tom zaštitom ostvaruju u pravu Unije. Sadržaj, svrha i koncept zaštite pojedinog temeljnog prava Unije može se, naime, razlikovati od svrhe i koncepta zaštite istog tog temeljnog prava u okviru nacionalnog pravnog poretka. Osim toga, nacionalni će sudovi morati voditi računa i o naravi privatnopravnih odnosa, a posebno okolnosti da u najvećem broju slučajeva privatnopravni odnosi nastaju dobrovoljno i da u njima u velikoj mjeri dolazi do izražaja dispozitivnost stranačkog postupanja. Ta okolnost može u nekim slučajevima biti posebno važna za procjenu opravdanosti ograničenja nekog temeljnog prava koje proizlazi iz dobrovoljnog raspolaganja pojedinca.

⁸⁰ V. Sebastian Heselhaus, C. Nowak, *Handbuch der Europäischen Grundrechte*, München, 2006, 246; S. Lohsse, R. Schulze, op. cit., 24.

⁸¹ Sud EU je tumačio da se nacionalni sud može rukovoditi upravo ravnotežom koja je u zaštiti međusobno suprotstavljenih interesa uspostavljena odredbama sporne direktive kako bi se utvrdile obveze koje za pojedince proizlaze iz odredbe Povelje. V. presudu od 17. travnja 2018., Egenberger, C-414/16, ECLI:EU:C:2018:257, t. 80, 81.

Pred nacionalnim je sudovima, vrlo zahtjevan zadatak da u privatnopravnom sporu tumačenjem nacionalnog prava sukladno odredbi prava Unije o temeljnom načelu uspostave optimalni balans između efikasne i potpune zaštite temeljnog prava Unije, zahtjeva za pravnom sigurnošću i zahtjeva za očuvanjem temeljne strukture nacionalnog privatnopravnog pravnog poretka.⁸² Tek tada će se posrednim horizontalnim učincima temeljnih prava Unije na odgovarajući način osigurati zaštita temeljnih prava Unije u privatnopravnim odnosima, a time i isključiti potreba da se nedostaci efikasne zaštite temeljnih prava saniraju horizontalnim izravnim učincima odredbi prava Unije o temeljnim pravima.

Prof. Dr. TATJANA JOSIPOVIĆ
Full Professor, Faculty of Law
University of Zagreb

PROTECTION OF FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE PRIVATE LAW OF THE EUROPEAN UNION

Summary

The paper considers and comments on the instruments of protection of the fundamental rights of the Union in private law relationships that are in the scope of applicable EU law. Special attention is paid to the influence of fundamental rights of the Union on private autonomy and the freedom of contract in private law relationships depending on whether fundamental rights are protected by national law harmonized with EU law, or by horizontal effects of the Charter of general principles. The goal of the paper is to determine the method in private law relationships that can attain the optimal balance between the protection of fundamental rights of the Union and the principle of private autonomy and the freedom of contract regulated by national law of a member state. The author favors the protection of fundamental rights in private law relationships by applying adequate measures that create indirect horizontal effects of the provisions of EU law on fundamental rights. These concern national measures that can also secure adequate protection of fundamental rights via interpretation and application of national law in line with EU law in private law relationships.

Key words: fundamental rights, horizontal direct effect, indirect horizontal effects, prohibition of discrimination, EU private law

Literatura

Arnulf A., "What is a General Principle of EU Law?", *Prohibition of abuse of law*, (ur. Rita de la Féria, Stefan Vogenauer), Oxford, 2011.

⁸² V. B. Wegener, op. cit., 326.

- Basedow J., "General Principles of European Private Law and Interest Analysis – Some Reflections in the Light of Mangold and Audiolux", *European Review of Public Law*, Vol. 3–4, 2016.
- Biervert B., "Kom. Art. 288 AEUV", *EU-Kommentar*, (ur. J. Schwarze), Baden-Baden, 2019.
- Brügge-meier G., "Aurelia Colombi Ciacchi, Giovanni Comandè", *Fundamental Rights and Private law in the European Union*, Vol. I, Cambridge, 2010.
- Busch C., "Europäischer Grundrechtsschutz im Privatrecht nach Lisabon: Die EU-Grundrechtcharta als neuer Prüfungsmaßstab für Umsetzugsgesetze", *Deutsche Richterzeitung*, No. 2, 2010.
- Busch C., Schulte-Nölke H., *EU Compendium – Fundamental Rights and Private Law*, München, 2011.
- Calliess C., "Kom. Art. 1 GRCh", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016.
- Craig P., Gráinne de Búrca, *EU Law*, Oxford, 2015, 184; Werner Schroeder, "Kom. Art. 288. AEUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. Rudolf Streinz), München, 2012.
- Craig P., *The Lisbon Treaty, Law, Politics and Treaty Reform*, Oxford, 2010.
- Dashwood A., Dougan M., Rodger B.J., Wyatt D., *Wyatt and Dashwood's European Union Law*, Oxford, 2011.
- Dougan M., "In defence of Mangold?", *A constitutional order of states?* (ur. Catherine Barnard, M. Dougan, Eleanor Spaventa), Oxford, 2011.
- Ehlers D., *Europäische Grundrechte und Grundfreiheiten*, Berlin, 2009.
- Fontanelli F., "General Principles of the EU and a Glimpse of Solidarity in the Aftermath of Mangold and Küçükdeveci", *European Law Journal*, 2011.
- Frantziou E., "The Horizontal Effect of the Charter of Fundamental Rights of the EU: Re-discovering the Reasons for Horizontality", *European Law Journal*, Vol. 21, 2015.
- Geismann M., "Kom. Art. 288. AEUV", *Europäisches Unionsrecht, Band 4*, (ur. Hans von der Groeben, Jürgen Schwarze, Armin Hatje), Baden-Baden, 2015.
- Gerken L., Rieble V., Roth G.H., Stein T., Streinz R., "*Mangold*" als ausbrechender Rechtsakt, München, 2011.
- Gundel J., "Kom. Art. 288 AEUV", *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur: Matthias Pechstein, Carsten Nowak, Ulrich Häde), Band, IV, Tübingen, 2017.
- Hartkamp A., Sieburg C., Devroe W., *Cases, Materials and Text on European Law and Private Law*, Oxford, 2017.
- Hartkamp A.S., "The General Principles of EU Law and Private Law", *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, Bd. 75, H. 2, 2011.
- Hatje A., "Kom. Art. 51. GRCh", *EU-Kommentar*, (ur. J. Schwarze), Baden-Baden, 2019.
- Heiderhoff B., *Europäisches Privatrecht*, Heidelberg, 2016.

- Herrestahl C., "Grundrechtcharta und Privatrecht – Die Bedeutung der Charta der Grundrechte für das europäische und nationale Privatrecht", *Zeitschrift für europäisches Privatrecht*, No. 2, 2014.
- Heselhaus S., Nowak C., *Handbuch der Europäischen Grundrechte*, München, 2006.
- Jarass H.D., *Charta der Grundrechte*, Einleitung Rn. 51, 52, (e-book), München, 2016.
- Josipović T., *Privatno pravo Europske unije – opći dio*, Narodne novine, Zagreb, 2020.
- Kingreen T., "Kom. Art. 51. GRCh", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016, 2952; Tamara Čapeta, Siniša Rodin, *Osnove prava Europske unije*, Zagreb, 2018.
- Kühling J., "Fundamental Rights", *Principles of European Constitutional Law*, (ur. Armin von Bogdandy, Jürgen Bast), München, 2011.
- Leible S., "Prinzipien und Konzepte des Diskriminierungsschutzes im Europäischen Privatrecht", *Non-Discrimination in European Private Law*, (ur. Reiner Schulze), Tübingen, 2011.
- Leible S., Domröse R., "Interpretation in conformity with primary law", *European Legal Methodology*, (ur. Karl Riesenhuber), Cambridge, 2017.
- Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J., "To say what the law on the EU: methods of interpretation and the European Court of Justice", *The Columbia Journal of European Law*, No. 2, Vol. 20, 2014.
- Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J., *The constitutional allocation of powers and general principles of EU Law*, CMLR, 2010.
- Lohsse S., Schulze R., "EU-Grundrechte im Privatrecht – Entwicklung, Interaktion und Perspektiven", *EU-Grundrechte und Privatrecht*, (ur. B. Heiderhoff, S. Lohsse, R. Schulze), Baden-Baden, 2016.
- Micklitz H.W., "Introduction", *Constitutionalization of European Private Law*, (ur. H.W. Micklitz), Oxford, 2014, 5.
- Muir E., "Of ages in – and edges of – EU law", *The Canadian Modern Language Review*, 2011.
- Nobert Reich, "Effective Private Law Remedies in Discrimination Cases", *Non-Discrimination in European Private Law*, (ur. R. Schulze), Tübingen, 2011.
- Oppermann T., Classen C.D., Nettesheim M., *Europarecht*, München, 2014, 142; Robert Schütze, "Direct effects and indirect effects of Union law", *Oxford Principles of European Union Law*, (ur. R. Schütze, Takis Tridimas), Vol. 1, Oxford, 2018.
- Pache E., "Kom. Art. 51. GRCh", *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur. M. Pechstein, C. Nowak, U. Häde), Band, I, Tübingen, 2017.
- Pache E., "Kom. Art. 6. UEU", *Frankfurter Kommentar EUV•GRC•AEUV*, (ur. M. Pechstein, C. Nowak, U. Häde), Band, I, Tübingen, 2017.

- Reich N., "The Impact of the Non-Discrimination Principle on Private Autonomy", *The Involvement of EU Law in Private Law Relationships*, (ur. Dorota Leczykiewicz, S. Weatherill), Oxford, 2013.
- Reich N., *General Principles of EU Civil Law*, Cambridge, 2014.
- Riesenhuber K., *EU-Vertragsrecht*, Tübingen, 2013.
- Ruffert M., "Kom. Art. 1. AEUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. C. Calliess, M. Ruffert), München, 2016.
- Safjan M., "The Horizontal effect of Fundamental Rights in Private Law – on Actors, Vectors, and Factors of Influence", *Varieties of European Economic Law and Regulation, Heidelberg*, (ur. Kai Prunhagen, Peter Rott), 2014.
- Sever S., "Horizontal effect and the Charter", *CYELP*, Vol. 10, 2014.
- Spaventa E., "The Horizontal Application of Fundamental Rights ad General Principles of Union law", *A constitutional order of states?* (ur. C. Barnard, M. Dougan, E. Spaventa), Oxford, 2011.
- Thüsing G., Horler S., "Case C-555/07, Seda Küçükdeveci", *The Canadian Modern Language Review*, 2010.
- Tizzano A., "The Role of the ECJ in the Protection of Fundamental Rights", *Continuity and Change in EU Law*, (ur. A. Arnall, Piet Eeckhout, T. Tridimas), Oxford, 2008.
- Tridimas T., *The General Principles of EU Law*, Oxford, 2006.
- Weatherill S., "The internal market and EU Fundamental rights", *Research handbook on EU Law and Human Rights*, (ur. Sionaidh Douglas-Scott, Nicholas Hatzis), Cheltenham, 2017.
- Wegener B., "Kom.Art. 19. EUV", *EUV/AEUV, Kommentar*, (ur. Christian Calliess, Matthias Ruffert), München, 2016.
- Wilman F., *Private enforcement of EU law before national courts*, Cheltenham, 2015.
- Zoppel M., *Europäische Diskriminierungsverbote und Privatrecht*, Tübingen, 2015.

Datumi prijema i prihvatanja rada

Primljen: 27.09.2020.

Prihvaćen: 22.10.2020.

ORIGINALAN NAUČNI RAD

